

Dr. sc. Safet BANDŽOVIĆ, naučni savjetnik
Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu
E-mail: s.bandzovic@hotmail.com

Izvorni naučni rad/Original scientific article
UDK/UDC:94:327.5:355.4(497)“1912/1923“
327.5:355.4(497)“1912/1923“

RATOWI I TOKOWI DEOSMANIZACIJE BALKANA (1912-1923)

Apstrakt: *Dramatični tokovi historije XIX i XX stoljeća na Balkanu ne mogu se svestranije sagledati odvojeni od šireg evropskog/svjetskog konteksta, geopolitičkog poretka, uticaja i posljedica interesnih logika velesila, modela deosmanizacije i balkanizacije. Osmansko carstvo se krajem XIX i početkom XX stoljeća nalazilo u teškom položaju, pritismuto brojnim unutrašnjim problemima, izloženo spoljnim političkim pritiscima, uslovljavanjima i ratovima. Krize i osmanski vojni porazi u balkanskim ratovima (1912-1913) i “Velikom ratu” (1914-1918), uz procese deosmanizacije i fragmentiranje teritorija na kojima su živjeli i rast podjela, poremetili su samopouzdanje muslimana. Protjerivanja i masovni egzodusi čitavih populacija, posebno muslimana, doživjeli su vrhunac u balkanskim ratovima. Bošnjaci, kao i muslimani u ostatku “osmanske Evrope” našli su se u “Velikom ratu” u redovima više vojski. U jedinicama osmanske vojske borili su se i mnogi muslimani s Balkana, koji su kao muhadžiri pristizali u ranijim vremenima na ogromnu teritoriju Carstva. U tom ratu ono je doživjelo poraz. Na njegovim ostacima, nastala je, nakon grčko-osmanskog rata (1919-1922) nova država Turska (1923).*

Ključne riječi: *“Istočno pitanje”, deosmanizacija, Balkanski ratovi, Prvi svjetski rat, Osmansko carstvo, Balkan, muslimani, Bošnjaci, Republika Turska, kultura sjećanja.*

WARS AND WAYS OF DEOSMANIZATION OF THE BALKANS (1912-1923)

Abstract: *The dramatic currents of the history of the 19th and 20th centuries in the Balkans cannot be seen in a more comprehensive way, separate from the wider European / world context, geopolitical order, influence and consequences of the interesting logics of superpowers, models of de-Ottomanization and Balkanization. At the end of the 19th and the beginning of the 20th century,*

the Ottoman Empire was in a difficult position, pressured by numerous internal problems, exposed to external political pressures, conditions and wars. Crises and Ottoman military defeats in the Balkan Wars (1912-1913) and the “Great War” (1914-1918), along with the processes of de-Ottomanization and fragmentation of the territories in which they lived and the growth of divisions, disrupted the self-confidence of Muslims. Expulsions and mass exoduses of entire populations, especially Muslims, culminated in the Balkan wars. Bosniaks, as well as Muslims in the rest of “Ottoman Europe”, found themselves in the ranks of several armies in the “Great War”. Many Muslims from the Balkans, who arrived in the vast territory of the Empire in earlier times as refugees, also fought in the units of the Ottoman army. In that war it was defeated. On its remnants, a new state of Turkey (1923) was created after the Greco-Ottoman war (1919-1922).

Key words: “Eastern Question”, de-Ottomanization, Balkan wars, World War I, Ottoman Empire, Balkans, Muslims, Bosniaks, Republic of Turkey, culture of memory.

Nacionalne ideje XIX stoljeća bile su najefikasnije snage evropske historije. Od 1870. počinju gubiti svoj humanitarni karakter. Ljubav prema domovini transformirala se u nacionalni egoizam i idolatrijski kult.¹ “Princip nacionalnosti” izmijenio je 1830-1878. političku kartu Evrope. Jačaju imperijalizam i nacionalizam. Pozicija “drugosti” određuje se iz pozicija moći. Osmansko carstvo je bila najdublja i najčešća evropska slika o “drugome”. Hrišćanska Evropa dugo je određivana kao kontrastna slika ovom “islamskom” carstvu i označena prepoznatljivim vjerskim sukobom, kao i sporom “azijskog i evropskog duha”.² U sve rasnijem vokabularu XIX stoljeća “Turci” su bili “Azijati” “nomadi” i “Varvari” koji vladaju nad zemljama koje su bile “kolevka evropske civilizacije”. Nikada nisu prihvaćeni kao Evropljani.³ Islam je za hrišćanski svijet bio primarna odrednica osmanske države. “Historijski pojmovi” nemaju samo saznavnu ulogu. Njihove borbene verzije imaju mobilizacijsku ali i društveno-integrativnu funkciju jer homogeniziraju za ili protiv.⁴ O tome gdje počinje i gdje završava Orijent vođene su

1 G. Grbešić, Prvi svjetski rat i nacionalizam, *Diacovensia*, br. 2, Đakovo 2014, 137; A. Tuz, *Potop: Veliki rat i prekrjanje svetskog poretka 1916-1931*, Beograd 2019, 17.

2 Ž. Vujadinović, Vertikala evropsko-turskih (osmanskih) sukoba i prožimanja, u: *Zbornik radova u čast akademika Desanke Kovačević Kojić*, Banja Luka 2015, 610-611.

3 M. Mazower, *Balkan: kratka povijest*, Zagreb 2003, 13. Britanska javnost, kao i dio britanske političke elite, smatrala je da je sramota da hrišćanima, posebno onim evropskim, s mnogo većim civilizacijskim potencijalom od njihovih “gospodara”, vladaju “dekadentni muslimanski azijski Turci”. Ta brojna i uticajna grupacija nije bila baš načisto, konstatira Edin Radušić, da za muslimane, ne samo muslimansku vlast, ima mjesta u Evropi. Slično je bilo i sa ostalim hrišćanskim državama koje su ulazile u red velikih evropskih sila – prema: E. Radušić, *Dvije Bosne: Britanske putopisne i konzularne slike Bosne i Hercegovine, njenog stanovništva i međusobnih odnosa*, Sarajevo 2019, 43; Također vidi: Isti, “Bosnian horrors”: antiturski narativi o Bosni u britanskom javnom diskursu i njihove političke posljedice 1875-1878, Sarajevo 2019, 80-84.

4 T. Kuljić, Pojmovna istorija- izvori, teorija i kritike, *Tokovi istorije*, br. 2, Beograd 2017, 198.

u Evropi brojne rasprave. Odgovor je bio različit u raznim vremenima.⁵ Imaginarni Turčin” je stoljećima bio “ultimativni Drugi” i za hrišćanske narode srednje i jugoistočne Evrope.⁶ “Turski jaram” je tu poput neke vrste historijske indulgencije, što unaprijed daje opravdanje za bilo koji postupak “nacije”, nešto što je apriorna amnestija.⁷ Habzburški vladari dugo su propagirali svoju zaštitničku ulogu hrišćanske Evrope, kao i svih hrišćana na Balkanu koji su živjeli pod osmanskom vlašću. Osmansko carstvo se povlačilo pred evropskim diktatom, težeći da očuva suverenitet, da se prilagodi idejama XIX stoljeća o jednakim građanskim pravima.⁸ Bilo je poljuljano razvojem balkanskih separatističkih pokreta, koji su imali podršku evropskih sila. Kasni procesi formiranja država na Balkanu se poklapaju sa pojavom nacionalističkih ideologija.⁹ Osmanlije su ratovala u gotovo svakoj deceniji XIX stoljeća koga turski historičar İlber Ortajlı (İlber Ortaylı) naziva “najdužim vijekom Carstva”.¹⁰

5 Na karti Bliskog istoka iz 1911, njegova najzapadnija tačka je Banja Luka u Bosni i Hercegovini, a najistočnija Konja u Osmanskom carstvu – prema: K. E. Fleming, *Orijentalizam, Balkan i balkanska historiografija, Filozofija i društvo*, XVIII, Beograd 2001, 25; Također vidi: J. Szűcs, *Die drei historischen Regionen Europas*, Frankfurt 1990, 17–18.

6 M. Fuček, Osmansko “Drugog” u formiranju evropskog identiteta, *Pro tempore*, br. 5, Zagreb 2008, 45-46; Opšir. B. Jezernik, *Zemlja u kojoj je sve naopako: Prilozi za etnologiju Balkana*, Sarajevo 2000; Isti, *Divlja Evropa: Balkan u očima putnika sa Zapada*, Beograd 2007; I. B. Nojman, *Upotrebe drugog: „Istok“ u formiranju evropskog identiteta*, Beograd 2011; S. Hasanagić, *Turci: istine i laži*, Sarajevo 2015. Anja Zalta iznosi da je religija bila “glavni dejavnik pri reprezentaciji otomanskog Turka” kao evropskog “Drugog”, te da su evropske muslimane na Balkanu povezivali “z otomanskimi osvajanji Evrope in jih pojmovali kot anahronizem. Takšno pojmovanje zagovarja stališče, da so muslimani, predvsem njihova religija in običaji”, zapravo “zaostali” – prema: A. Zalta, *Evropski “drug”: turški islam in njegova evropska perspektiva, Teorija in praksa*, št. 3-4, Ljubljana 2006, 559-560.

7 Упор. Н. Куран-Бурчоглу, Сликата за Турчинот во Европа, во минатото и денес, u: *Балканска слика на светом*, Скопје 2006, 117-134; V. Bugarin-Bugi, Balkan u očima Evrope, *Rostra*, br. 4, Zadar 2011, 193; G. Tepšić, Nacionalni identitet i (zlo)upotreba „drugog“, *Godišnjak*, Fakultet političkih nauka, Beograd 2012, 83-84.

8 “Istočno pitanje” je politiziralo budućnost nemuslimanskih zajednica – na kraju nazvanih “manjine”. One su postale objekti evropske podrške i istodobno izgovori za političku i vojnu agresiju protiv Osmanskog carstva. Iako su Osmanlije sekularizirale svoju državu, V. Britanija, Francuska, Austro-Ugarska i Rusija tražile su nove ustupke. Svaka evropska sila tvrdila je da štiti ovu ili onu hrišćansku ili drugu manjinsku zajednicu, svaka je žudjela za dijelom osmanskih zemalja i svaka je težila da porekne uticaj svojih rivala na istoku. Početkom XX stoljeća „bolesnik na Bosforu“ zapravo nije bio u terminalnoj fazi. Posljednji osmanski vijek je bio doba koezistencije, a etno-religijski nacionalizmi, rat i ugnjetavanje u njega su stupili u sjenu zapadne dominacije. Priča o nasilju je dobro poznata; daleko bogatija ekumenska priča gotovo je nepoznata – prema: U. Makdisi, *Kosmopolitske Osmanlije*, Pešćanik.net, 19. decembar 2019, <https://pescanik.net/kosmopolitske-osmanlije/>.

9 Balkanske države nisu izrasle iz dobro organiziranih nacionalističkih pokreta, već mnogo više kao rezultat geopolitičkih igara velesila, lokalnih specifičnosti i slabljenja Osmanskog carstva – prema: S. Lazić, *Uticaj rata i nacionalizma na institucionalni razvoj balkanskih država devetnaestog vijeka, Svarog*, br. 15, Banja Luka 2017, 79.

10 Karakterizira ga i kao vrijeme modernizacijskih procesa; opšir. I. Ortajlı, *Najduži vek imperije*, Beograd 2004. “U vrijeme sultana», zapisao je jedan prikazivač Sir Harry Lukove knjige *The Making of Modern Turkey* (1936), osmanska država je “manje ličila na zemlju, a više na blok stanova koje je nastanjivao jedan broj porodica koje su se sretale samo na stepenicama”. Sredinom XIX. stoljeća,

Ratovi imaju jednu od nosećih uloga u socijalnim i političkim promjenama XVIII i XIX stoljeća i procesu formiranju modernih država. “Rat stvara države”, napisao je Čarls Tili (Charles Tilly), američki politolog i sociolog historije, i obratno. Različite vrste rata također stvaraju različite vrste država, i obratno.¹¹ Druga polovina XIX stoljeća obilježena je dolaskom “službenog nacionalizma”, koji je izdigao nacionalnu misao u konstitutivnu ideologiju svijeta evropskih država. Taj se proces povezao s usponom vojske i njenim preobražajem u središnji simbol nacije.¹² Militaristički sistem se sve snažnije razvijao, pri čemu je njegova prusko-njemačka verzija bila prototip ratničke kulture.¹³ Masovni nacionalizam odnio je pobjedu nad konkurentskim ideologijama. Gotovo svuda u Evropi je sopstvenoj državi pripisivana božanska priroda, a ispunjenje “nacionalnih ciljeva”, smatralo se „svetom“ dužnošću. Nacionalizam, transnacionalni i transteritorijalni fenomen, zapalio je čitavu Evropu.¹⁴ Rat je u tom svijetu bio uobičajeni i legitimni politički instrument. Na haškoj mirovnoj konferenciji između 1889. i 1907. vođeni su neuspješni pregovori o usvajanju međunarodnih pravila ratovanja. Donijeta su samo pravila za vođenje rata, pošto je Njemačka odbijala da se međunarodnim sporazumima ograniči svoj manevarski prostor. Insistirala je na „slobodi djelovanja“, što je značilo slobodu u odlučivanju o ratu i miru. Kolonijalne ambicije zasnivale su se na ekonomskim i vojno-političkim interesima, primatu na svjetskim morima i okeanima.¹⁵ Njemačka je, sa novom elitom – “savezom visokih peći i viteškog posjeda”, rastućom industrijom i stanovništvom, ugrožavala Veliku Britaniju kao vodeću svjetsku silu. Raslo je francusko-njemačko i rusko-austrijsko rivalstvo. Imperijalističko nadmetanje ispoljilo se u sistemu tajnih saveza: savez Francuske i Rusije 1894, V. Britanije i Francuske 1904, a 1907. zaplašena Britanija

kaže Kemal Karpat, “zidovi stanova su se urušili ostavljajući millete u velikoj prostoriji izložene međusobnim znatiželjnim pogledima”. Osmanska vlast je na izazov društvene promjene odgovorila iniciranjem serije reformi koje su za cilj imale snaženje autoriteta centralne vlade – prema: K. Karpat, Milleti i nacionalnost: korijeni nepodudaranja nacije i države u postosmanskoj eri, u: *Kršćani i jevreji u Osmanskoj carevini: funkcioniranje jednog pluralnog društva*, Sarajevo 2009, 174.

11 S. Lazić, *Uticao rata i nacionalizma na institucionalni razvoj balkanskih država devetnaestog vijeka*, 65-69; J. Sheehan, *Rat posle rata*, Pešćanik.net, 12. novembar 2018, <https://pescanik.net/rat-posle-rata>.

12 J. Vogel, *Vojne proslave u Njemačkoj i Francuskoj kao nacionalni rituali (1871-1914)*, u: *Kultura pamćenja i historija*, Zagreb 2006, 153, 165.

13 M. Antolović, „Svetska moć ili propast“ – Fridrih fon Bernhardi i nemački militarizam pred Prvi svetski rat, *Etnoantropološki problemi*, br. 4, Beograd 2014, 1092-1093.

14 E. Hobsbawm, *Nacije i nacionalizam: program, mit, stvarnost*, Zagreb 1993, 134; H. Sundhaussen, *Sarajevski atentat, Srbija i duh 1914*, Pešćanik.net, 25. novembar 2014, <http://pescanik.net/sarajevski-atentat-srbija-i-duh-1914/>.

15 W. Wette, *1914: Želja za ratom*, Pešćanik.net, 9. mart 2014, <http://pescanik.net/2014/03/1914-zelja-za-ratom/>. Sve veća mobilnost u svijetu, piše Philipp Blom, direktno ovisi od jedne važne sirovine – kaučuka za proizvodnju guma. Potražnja za njim je eksplodirala u samo nekoliko godina, a najveći dobitnik bio je belgijski kralj Leopold II, koji je kaučukom bogati Kongo shvatao kao lično vlasništvo i maksimalno iskoristio njegovu tržišnu prednost. Leopoldovi agenti su zarobili stotine hiljada kongoanskih žena i djece kako bi primorali muškarce da po prašumama sakupljaju kaučuk. Historičari procjenjuju da je pod Leopoldovom vlašću u Kongu ubijeno oko 10 miliona ljudi.

je našla zajedničke interese i sa svojim protivnikom - Rusijom, oslabljene u ratu sa Japanom i pod posljedicama revolucije 1905. godine. Zaoštavanje odnosa na liniji Berlin-Pariz i Berlin-London, praćeno trkom u naoružavanju, sužavalo je prostor sa međublokovske pozicije. Odnosi Njemačke i Francuske bili su u osnovi, smatra M. Ekmečić, “prvi hladni rat” u modernoj historiji. Ruska politika balansiranja između velikih sila gubila je tlo pod nogama. Njemačka je svojim imperijalnim ambicijama upućivala Rusiju da se svrsta u antinjemačku koaliciju, da postane aktivni zagovornik stvaranja Antante. Kako je Francuska bila ugrožena od rastućeg njemačkog imperijalizma, to je francusko-rusko zbliženje preraslo u vojno-politički savez, koji je postao osnova Antante. Težnja Rusije da se očuva *status quo* u svijetu povezivala je ovu državu sa Velikom Britanijom i Francuskom.¹⁶ Širom zapadnog svijeta bilježen je porast industrijske proizvodnje. Život na globaliziranom tržištu postajao je stvarnost. Masovna proizvodnja i potrošnja stvaraju nove standarde.¹⁷

Pojam i status velike sile određuje broj naroda i ekonomska moć u dato vrijeme.¹⁸ Napoleon je govorio da poznavanje geografije neke nacije znači i poznavanje njene vanjske politike. Teritorijalni imperativ osnovni je “poticaj agresivnog ponašanja država-nacija”. Sveevropski proces militarizacije, shvaćen je i oblikovan kao proces nacionalizacije nekih država. Država je višestruki fenomen, čije je svojstvo da se vremenom mijenja. U XVII stoljeću nazivana je “smrtnim bogom”, ustvrđuje Tomas Hobs (Thomas Hobbes), dok je u XIX za Hegela (Georg Wilhelm Friedrich Hegel) država „nešto ovozemaljsko nebesko“.¹⁹ Erik Hobsbaum (Eric Hobsbawm) period od 1875. do 1914. naziva “dobom carstva”.²⁰ Grof Lamsdorf (Владимир Николаевич Ламсдорф), ruski ministar vanjskih poslova, vidio je početkom XX stoljeća “Istočno pitanje” ne kao sukob interesa velesila, već kao posljedicu “nepopravljive truleži orijentalnih država Turske, Persije, Maroka”.²¹ Ljudi su oduvijek dijelili svijet na oblasti, imajući realnu ili zamišljenu liniju razdvajanja. Mape opovrgavaju ideju o jednakosti čovječanstva, podsjećaju i na sve različitosti podneblja koje izazivaju nejednakosti i nesloge.²² “Imaginarne karte”, bitne za konstrukciju etničkog, kulturnog i nacionalnog identiteta, temelje se na kolektivnim predstavama o sopstvenom i tuđem. Svaka nacionalna verzija prošlosti je, uz primjenu dvostrukih kriterija, različita u odnosu na susjedne narode koji su imali isto iskustvo, ali iz svoje perspektive.²³ Proces evropskih osvajanja

16 S. Živanov, Osnovi spoljne politike Rusije krajem 19. i početkom 20. veka, *Zbornik Matice srpske za istoriju*, br. 71-72, Novi Sad 2005, 98.

17 P. Blom, *Opijeni brzinom*, Peščanik.net, 13. april 2014, <http://pescanik.net/2014/04/opijeni-brzinom/>.

18 *Pečat Milorada Ekmečića*, Beograd 2018, 134; P. Renouvin, *Evropska kriza i Prvi svjetski rat*, Zagreb 2008, 15.

19 N. Lakić, Da li je globalizacija izazov ili pretnja nacionalnim državama kao dominantnom obliku političke organizacije?, *Bezbednost Zapadnog Balkana*, br. 21, Beograd 2011, 7.

20 Opšir. E. Hobsbaum, *Doba carstva 1875-1914*, Beograd 2019.

21 D. Fundić, *Austro-Ugarska i oblikovanje Albanije (1896-1914)*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Beograd 2018, 38-39.

22 *Moć zemljopisne karte*, “Politika”, Beograd, 27. septembar 2012, 04.

23 Prema: H. Anhel Ruis Himene, Senke varvarstva: sučeljavanje kolektivnih sećanja u bivšim

i kolonizacije udaljenih kontinenata je do 1914. bio ubrzan. Skoro cijeli svijet je podijeljen između velesila. Suštinska dimenzija u odnosima različitih etničkih i vjerskih zajednica je odnos jednakosti, odnosno nejednakosti. Rasističke teorije namijenjene porobljivanju Afrike i dijelom Azije, pozivale su na nužnost da “više”, “čiste” rase vladaju “nižim”, “miješanim” rasama. Esencija, ili nekakav neopipljivi, sveprožimajući kvalitet zasebnih zajednica je fikcija. Služi da uprosti društvenu stvarnost i konstruira manihejsku podjelu pri čemu su “jedni” uvijek na bijeloj, a “drugi” na crnoj liniji spektra.²⁴ Domorodački narod Herero u jugozapadnoj Africi osjetio je tragično 1904. šta znači teorija “blokiranja pristupa bogatstvu”. Bilo je mnogo onih koji su vjerovali da je dužnost Evropljana da pomognu “primitivnim” narodima da usvoje blagodeti civilizacije. Ova doktrina nazivana je “civilizatorskom misijom” (*la mission civilisatrice*). Balkanska politika Habsburške monarhije tretirana je i kao takva misija.²⁵

Ratovi u ljudima izazivaju duboke promjene, mijenjaju poimanje i viđenje njih samih, ali i načine na koji oni doživljavaju druge. Ključni događaji koji su prethodili izbijanju Prvog svjetskog rata (“Velikog rata” - Der Große Krieg – The Great War – La Grande Guerre) 1914. bili su “Marokanska kriza” 1911. i sukob Njemačke i Francuske, napad Italije na osmanske trupe u Libiji iste godine, te balkanski ratovi. Miroslav Spalajković, tada visoki zvaničnik Ministarstva spoljnih poslova Srbije, kazao je docnije da je italijanskim napadom na Tripoli započeo proces koji je doveo 1912. do rata na Balkanu: “svi događaji koji su usledili bili su samo evolucija te prve agresije”.²⁶ Beograd je, veli Kristofer Klark, imao *carte blanche* za rat sa Osmanskim carstvom, a Balkan ulogu “bacača vatre”. U junu 1912. srpska vlada tražila je dva miliona vanrednog vojnog kredita, Narodna skupština je odobrila 21 milion. Milovan Đ. Milovanović, predsjednik Vlade, svoj govor je završio uzvikom: “Ili će se srpski narod ujediniti ili će ceo Balkan predstavljati samo jedno veliko groblje!”²⁷ Nacionalizam, kao kompleksan fenomen, generira

jugoslovenskim republikama, *Balkanija*, br. 3, Beograd 2012, 139. Jer, “dogada se”, kazao je Svetozar Miletić, “da ljudi i narodi istoj ideji drugi smisao daju, kad je na svoju zastavu napišu, a drugi, kad je na protivnoj zastavi napisanu vide, i da po tome istoj ideji dvostruki, često protivu položeni značaj daju” – prema: *Beseda dra Svetozara Miletića, zemaljskog zastupnika, govorena 14. nov. 1868. na ugarskom saboru u pitanju narodnosti*, Novi Sad 1886, 5.

24 Upor. M. Pišev-M. Milenković, “Islam” u anti-multikulturalnoj retorici političara i antropologa Zapadne Evrope: kongruencija ili koincidencija?, *Etnoantropološki problemi*, br. 4, Beograd 2013, 972. Književna djela su, zaključuje Gabriela Šubert (Gabriella Schubert), najbolji medijum za “opisivanje sličnosti i razlika među ljudima i daju objašnjenja zašto neki narodi moraju, a neki ne moraju da doživljavaju nesreće”.

25 M. Ković, ‘Civilizatorska misija’ Austrougarske na Balkanu - pogled iz Beograda (1901-1914), *Istraživanja*, br. 22, Novi Sad 2011, 366-367.

26 Operacija Italije u Libiji 1911. bila je neisprovocirani napad na dio osmanske države, prvi rat u kome se pribjeglo bombardiranju iz vazduha. Rat su pratili jezivi izvještaji o zločinima italijanske vojske nad arapskim stanovništvom. Libijska borba protiv okupacije jedan je od početnih katalizatora u nastanku modernog arapskog nacionalizma - vidi: K. Klark, *Mesečari: kako je Evropa krenula u rat 1914*, Smederevo 2014, 212-216.

27 Ratove Srbije 1912-1913. srpski socijaldemokrati su tretirali kao osvajačke. Dimitrije Tucović je ukazivao: “Ako bi se stara Srbija pridružila Srbiji, onda bi opet na jednoga slobodnoga Srbina dolazilo

snažne sentimente među masama. On je, prije svega, teorija političke legitimnosti koji tvrdi da politička i nacionalna jedinica treba da se poklope.²⁸ Kulturne granice se rijetko podudaraju s granicama etnosa/naroda.²⁹ Poklapanje se može nametnuti genocidom ili progonima “drugih”.³⁰

Hronologije i periodizacije su pravi izrazi uvjerenja historičara i načina shvatanja vremena koje proučavaju. Podjela na “dugi XIX” (1789-1914) i “kratki XX vek” (1917-1991) način je da se ukaže na značaj francuske i ruske revolucije koje su oblikovale historiju tih vremena.³¹ Dvadeseto stoljeće u Evropi bilo je vrijeme ratova. Dva svjetska rata definirala su tu epohu. Prvi je bio epohalna katastrofa, a drugi kulminacija te katastrofe.³² Proročanstvo Berte fon Sutner (Bertha von Suttner), dobitnice Nobelove nagrade za mir 1905. i jedne od tada najpoznatijih mirovnih aktivistica, da se to stoljeće neće okončati, a da ne posvjedoči protjerivanju “biča rata iz ljudskog društva” neće se ostvariti.³³ Dvadeseto stoljeće, kaže Erik Hobsbaum, bilo je najubilačkije stoljeće po srazmjerama, učestalosti i dužini ratova koji su ga ispunjavali, kao i po veličini ljudskih katastrofa bez premca koje su ti ratovi proizveli, od najvećih gladi u historiji do sistematskog genocida. Rat je u tom stoljeću prestao biti sukob između oružanih snaga ili čak između “blagajni” zaraćenih strana. Postao je rat između snage volje i morala društava koja su se našla u sukobu.³⁴

Složeni pojmovi poput regiona, nacije, rase, roda predstavljaju konstruirane sisteme “markiranih i nemarkiranih kategorija, i oni su specifični za dato društvo”.³⁵ Balkan ima, ustvrdila je Marija Todorova, “zemljopisnu i povijesnu konkretnost”.

po dva porobljena Arnautina, Turčina itd. Mi hoćemo slobodu svoga naroda ne uništavajući slobodu drugih”- prema: D. Stojković, *Antiratne i mirovne ideje u istoriji Srbije i antiratni pokreti do 2000. godine*, “Republika”, br. 492-493, Beograd, 1-31. januar 2011.

28 Teritorijalna politička jedinica često može postati “etnički homogenom samo ako ubija, protjeruje ili asimilira sve nesunardnjake” – vidi: E. Gellner, *Nacije i nacionalizam*, Zagreb 1998, 21-22.

29 M. Pijović, Pristupi proučavanja identiteta u prošlosti, *Historijska traganja*, br. 8, Sarajevo 2011, 22.

30 S. Huntington, *Sukob civilizacija i preustroj svjetskog poretka*, Zagreb 1998, 173. Historičari se često suočavaju sa događajima koji su, po prirodi, nedokumentirani. Kada su masovna ubistva u pitanju, interes počinitelja je da ti zločini ostaju nedokumentirani. Bez svjedočenja očevidaca, neki historijski događaji ne bi se uopšte mogli dokumentirati i „nestali bi iz ljudske memorije“ (Nathan Beyrak) – vidi: “Oslobođenje”, Sarajevo 28. januar 2012.

31 A. Heler, *Teorija istorije*, Beograd 1984, 213; *Mišel Fuko: 1926-1984-2004: hrestomatija*, Novi Sad 2005, 68; D. Stojanović, *Rađanje globalnog sveta 1880-2015: vanevropski svet u savremenom dobu*, Beograd 2015, 17; M. Subotić, *Stoleće Oktobra: revolucija i politika istorije, Etnoantropološki problemi*, sv. 2, Beograd 2018, 458.

32 Bilo je to zastrašujuće dramatično, tragično, ali i “fascinantno razdoblje s poviješću potpunih poremećaja i zapanjujućih preobrazbi” – prema: I. Kershaw, *Do pakla i natrag: Europa 1914-1949*, Zagreb 2017, 1.

33 N. Milenović, Srbija i Druga konferencija mira u Hagu 1907. godine, *Istorijski časopis*, br. 57, Beograd 2008, 375-377; P. Simić, Balkan i balkanizacija – jedan vek kasnije, *Balkanske sinteze*, br. 3, Niš 2014, 18.

34 M. Howard, *Rat u evropskoj povijesti*, Zagreb 2002, 144-145.

35 M. Todorova, *Šta je istorijski region? - premeravanje prostora u Evropi*, 84; Također vidi: S. Hasanagić, *Osmanlije i različiti narodi: odnosi prema različitim etničkim identitetima*, Sarajevo 2016.

Tu ništa, zapažaju historičari, nikada nije crno-bijelo, “postoje samo različite nijanse sive”. Balkan je dugo bio predmet mrzovoljnih odnosa evropskih sila, a tokom XIX stoljeća i prezrivyh tumačenja opšteg historijskog i kulturnog zaostajanja. On je 1875-1914. obilježen stvarnim i izmišljenim karakteristikama prostora, prožetog niskim strastima i najgorim političkim karakteristikama. Vanjska isključivanja Balkana su unutrašnja isključivanja Evrope.³⁶ Dosta je istraživača koji misle da etničke sukobe na tom prostoru, potiče drevna mržnja. “Zlatni vijek” nacionalne državnosti na Balkanu, od Berlinskog kongresa do 1914, bio je razdoblje nacionalnih napetosti i pokušaja da se povijest ispravi perom i državnom politikom.³⁷ Balkanski nacionalizmi su bili prevazilaženje, u ranijim stoljećima uspostavljenih granica Istoka i Zapada, pošto su, po istom obrascu, i oni učestvovali u razvijanju Evrope kao kontinenta nacionalnih država. Iz Evrope su balkanski narodi prihvatili i ideju okupljanja svojih sunarodnika u jedan državni okvir, te su na istim osnovama, gradili nacionalne programe poput ideje “Velike Bugarske”, “Velike Srbije”, “Velike (Megali) Grčke”.³⁸ “Uvoz evropske vrste nacionalizma” tražio je da se “heterogeni imperijalni prostor, naseljen različitim etničkim i verskim zajednicama, transformiše u homogenu nacionalnu domovinu”, piše Behül Ozkan (Behlül Özkan). Ovaj turski historičar podsjeća i da je “proces evropeizacije Balkana” izazvao velike tragedije u balkanskim društvima.³⁹ Ona su svoj identitet, u principu, težila da izgrade potiranjem identiteta “drugog, stvarajući na taj način unikatni model”.⁴⁰

Historija XX stoljeća ponikla je na Balkanu, iznosi Robert Kaplan u knjizi *Balkanski duhovi: putovanje kroz istoriju*, koja u predgovoru sadrži neke od “najdramatičnijih izraza zapadnih stereotipa” o ovom regionu: “Izolovan siromaštvom i etničkim rivalstvom čovek je ovde osuđen na mržnju. Ovde je politika svedena na nivo blizak anarhiji koja se, s vremena na vreme, izlivala preko Dunava u srednju Evropu”.⁴¹ Prvi balkanski rat (1912) bio je polemika između principa višenacionalnosti države i principa jednonacionalnosti. Pobijedio je, više nego lako, ovaj drugi. Balkanske države su se pripremale za rat, zlopotrebljavajući izvjesnu neravnopravnost osmanskih hrišćanskih manjina, a dobrim dijelom su i same zaoštravale stanje ubacivanjem paravojnih trupa na osmanske prostore, čije će pripadnike docnije prikazivati kao heroje. Sve četiri države - učesnice napada imale su diplomatske odnose sa osmanskom državom, što implicira da su

36 Paradigma “Istočnog pitanja” doprinosila je i da lokalni incidenti steknu opšte značenje. Zloćudnost balkanskih poriva bila je tek “dekor koji je doprinosio egzotici osnovnih struja istorije” – vidi: N. Samardžić, *Balkanska kriza i Prvi svetski rat 1875-1914: opšti pogled*, u: *Crna Gora u Prvom svjetskom ratu*, Cetinje-Podgorica 2015, 46-50; D. I. Bjelić, *Balkan “ne vredi ni pedlja evropske granice”*, *Diwan*, br. 13-14, Gradačac 2004, 91-101.

37 I. Banac, *Cijena Bosne*, Sarajevo 1996, 303.

38 Lj. Trgovčević, *O istorijskoj promjenljivosti Balkana kao političke metafore*, *Tokovi istorije*, br. 1-2, Beograd 2007, 217-218.

39 Z. Čirjaković, *Gavrilo u majici sa logom Peščanika*, “Politika”, Beograd, 2. juli 2014.

40 Š. Rastoder, *Bošnjak ili musliman - identitet i politika?*, “Danas”, Beograd, 8. septembar 2011.

41 R. Kaplan, *Balkanski duhovi: putovanje kroz istoriju*, Beograd 2004, XXVII.

prihvatale njen suverenitet i teritorijalni integritet.⁴² Kada je 1912-1913. Osmansko carstvo izbačeno s Balkana, mnogi su na Zapadu to, pak, doživjeli kao konačan izgon “azijske” sile iz Evrope, “te pobjedu vjerske i rasne snage kršćanstva”.⁴³ Sa održavanjem londonske Konferencije ambasadora u decembru 1912, na kojoj je Albanija prvobitno proglašena autonomnom državom pod vlašću sultana, srpska vojska je ušla u Albaniju, što se u albanskoj historiografiji opisuje kao „prva invazija“ Srbije na tu zemlju.⁴⁴ Ishod rata izazvao je različite reakcije među narodima u Bosni i Hercegovini. Dok su iz srpskih stranaka upućivani pozdravni telegrami u Beograd zbog izbijanja srpske vojske na Jadran, u muslimanskoj javnosti preovladavali su izrazi solidarnosti sa Portom.⁴⁵

“Političari od zanata” se, navodi M. Ekmečić, u svojoj javnoj djelatnosti rukovode interesima svoje zemlje, “a ne po ustanovljenim normama moralnosti”.⁴⁶ Problem za balkanske pobjedničke države je bio taj što su njihovi narodi bili

42 N. Petrović, *Bez neugodnih pitanja*, “Danas”, Beograd, 19. juli 2012; upor. D. Stojković, *Balkanski ratovi in continuo*, “Republika”, br. 536-539, Beograd, 1. novembar-31. decembar 2012.

43 M. Mazower, *Balkan: kratka povijest*, 14.

44 O zločinima srpske i crnogorske vojske prilikom osvajanja albanskih naselja 1912-1913. izvještavala je evropska, američka i srpska opoziciona štampa. Radi ispitivanja zločina Karnegijeva fondacija za mir je formirala posebnu komisiju koja je 1913. poslata na Balkan. U ljeto 1914. objavljen je Izvještaj Karnegijeve fondacije za mir (Carnegie Endowment for International Peace, *Report for the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkans Wars*, Washington D.C. 1914) o istrazi uzroka i vođenju balkanskih ratova (1912-1913). Navedena su brojna kršenja međunarodnih konvencija i opisani ratni zločini počinjeni za vrijeme tih ratova - Vidi: T. Ponoš, *Povijesni i društveni kontekst u kojemu se počinju procesuirati ratni zločini*, u: *Procesuiranje ratnih zločina - Jamstvo procesa suočavanja s prošlošću u Hrvatskoj*, Zagreb 2014, 13-14; P. Simić, *Balkan i balkanizacija u XX i XXI veku: izvještaj Karnegijevih komisija za Balkan iz 1914. i 1996. godine*, u: *Veliki rat – nedovršena prošlost*, Beograd 2016, 13-31. Nakon detaljnih istraživanja, ova komisija zaključuje: “Kuće i čitava sela su pretvorena u pepeo, nenaoružano i nedužno stanovništvo je masovno masakrirano, neverovatni akti nasilja, pljačke i surovosti svake vrste — to su sredstva koja je primjenjivala i još uvek primjenjuje srpsko-crnogorska vojska, u cilju potpunog preinačenja etničkog karaktera oblasti naseljenih isključivo Albancima”. Jedan britanski diplomata sastavio je 1913. izvještaj o Balkanu za Karnegijevu fondaciju i zaključio ga riječima: “Slobodno možemo reći da jedino što na Balkanu postoji od evropske kulture i jedina sklonost ka evropskoj civilizaciji koja je na njemu primetna posle vekova i vekova provedenih pod azijatskim vizantinizmom jeste svest o nacionalnom”. I zato, “gde god i kad god su se na Balkanu javila nacionalna osećanja, tamo je i u toj meri i počinjala civilizacija; a kako se takva svest najbolje rađa ratom, rat je na Balkanu bio jedini put koji vodi ka miru”. Ove riječi napisane su nekoliko mjeseci pred početak “Velikog rata”. Balkanski nacionalizam tada je važio kao jedino što na Balkanu makar i podsjeća na Evropu — prema: M. Todorova, *Šta je istorijski region? - premeravanje prostora u Evropi*, *Reč*, br. 73/19, Beograd 2005, 91. Skopski nadbiskup Lazër Mjeda i bečki novinar Leo Freundlich imenuju srpskog generala Božidara Jankovića, komandanta Treće armije, kao odgovornog za zločine nad civilnim stanovništvom. “Daily Telegraph” tada piše da su “svi užasi istorije premašeni zverstvima koje su počinile trupe generala Jankovića” — prema: L. Đorović, *Esad Paša – albanski izdajnik i dični srpski prijatelj*, “Republika”, br. 604-607, Beograd, 1. septembar-31. oktobar 2015.

45 Nakon ispraćaja 300 vojnika kao dobrovoljaca u osmansku vojsku oktobra 1912, javno odlazjenje u dobrovoljce postalo je u Bosni i Hercegovini protivzakonito. Oni su, pak, prelazili granicu ilegalno — vidi: *Balkanski ratovi*, Zagreb 2007, 107.

46 M. Ekmečić, *Savremeni istočnoevropski intelektualac i Makijaveli*, *Filozofija i društvo*, III, Beograd 1990, 170.

u manjini u “osmanskoj Evropi”, gdje su muslimani činili 51% stanovništva. Balkanski saveznici su smatrali da će ova većina stalno biti prijetnja za vladavinu manjine. Rješenje je bilo iseljenje i progon muslimana. Mržnja je sve u ratu, “njegova duša i život”. Tokom 1912-1913. došlo je do prvih etničkih čišćenja velikog stila u evropskoj historiji XX stoljeća. Šok zbog tih masovnih zločina bio je utoliko veći što su se zbili samo pet godina nakon usvajanja Haške ratne konvencije 1907. godine.⁴⁷ Muslimani su neosporni gubitnici u formiranju novih državnih granica, njihova prava potpuno zanemarivana. Na Balkanu za njih nije važio princip samoodređenja. Od 1.445.179 muslimana, koji nisu više živjeli u osvojenom području osmanske Evrope, njih 413.992, piše Džastin Makarti (Justin McCarthy), iselilo se u Tursku u toku i nakon balkanskih ratova. Od muslimanskog balkanskog stanovništva iz 1911. ostalo je 1923. svega 38 odsto.⁴⁸ Iza raznih statistika i brojki nalaze se ljudi i njihovi udesi. Uvijek je zato nužna i “perspektiva odozdo”, iz ugla običnih ljudi. U jesen 1912. doživio je poraz i princip na kome se zasnivala i Austro-Ugarska, koja je još od Berlinskog kongresa “tražila motiv opstanka pod suncem sistema velikih sila” (M. Ekmečić). Vladan Đorđević, izaslanik Srbije u Beču, ocijenio je završnu ulogu Austro-Ugarske u tokom Prvog balkanskog rata, kao sprječavanje da Skadar padne u ruke Crne Gore, riječima: “Samo zato da diplomatsko debelo crevo austrijske carevine dobije crvasti nastavak u Albaniji, od čijih zapaljenja Austrija može umreti ako se blagovremeno ne operira”.⁴⁹ Balkanski ratovi bili su i sukobi između velesila sa središtima van južnoslavenskog prostora, ili “pobune”, “oslobodilački ratovi”, ili “ustanci terorista”.⁵⁰ Označili su kraj Osmanskog carstva u Evropi. U borbu za ostatke njegovih posjeda na jugoistoku Evrope, bacile su se pobjedničke države. Srbi i drugi hrišćanski narodi nisu postupali ništa drugačije od Nijemaca ili Italijana: “Sve su to Evropljani i ponašali su se evropski za ono vreme”.⁵¹ Ratovi 1912-1913. su u bitnome, navodi Igor Despot, izmijenili sliku Balkana. Učestvovali su u oblikovanju država kao nacionalnih tvorevina sa progonima “nepodobnog” stanovništva, posebno muslimana, i pokušajima asimilacije, da bi se od stanovništva stvorili “dobri” Grci, Srbi, Bugari. U dijelovima Austro-Ugarske probijala se želja za oslobođenjem od

47 Njen cilj je bio da se svaka forma rata uklopi u neka pravila, povučena je razlika između boraca i civila. Ta su pravila na Balkanu brzo prekršena. Opšir. H. Zundhausen, *Istorija Srbije od 19. do 21. veka*, Beograd 2008, 238-239.

48 J. McCarthy, Stanovništvo osmanlijske Evrope prije i poslije pada Carstva, u: *Muslimani Balkana: “Istočno pitanje” u XX. vijeku*, Sarajevo 2014, 52-53; F. Karčić, *Kroz prizmu historije*, Sarajevo 2017, 26-27.

49 Prema: Đ. Mikić, Stogodišnjica iznimnih mera u Bosni i Hercegovini 1913. i Bosanski sabor, *Glasnik*, br. 6, Banja Luka 2014, 269.

50 M. Klemenčić, Tipologija oružanih sukoba na prostoru bivše Jugoslavije devedesetih godina 20. stoljeća, *Polemos*, br. 9-10, Zagreb 2002, 68; M. Mijalkovski, Tajnim savezništvom do javnog velikog rata, *Vojno delo*, br. 1, Beograd 2014, 318; D. Tanasković, Između istoriografije i ideologije ili tursko viđenje Prvog balkanskog rata, u: *Prvi balkanski rat 1912/1913. godine: društveni i civilizacijski smisao*, I, Niš 2013, 117-125.

51 *Srbi su 1914. bili samo - Evropljani*, <http://www.dw.de/srbi-su-1914-bili-samo-evropljani/a-17215852>.

strane vlasti.⁵² Kraljevina Srbija je doživljavana u nekim političkim krugovima Hrvatske i Bosne i Hercegovine kao “jugoslavenski Pijemont”, ali i kao projekcija “Velike Srbije”, kako su neki drugi krugovi otuda upozoravali.⁵³ “Jugoslavenska nacionalistička omladina” na južnoslavenskim prostorima Monarhije vidjela je u Srbiji ideal slobode i borbenosti.⁵⁴ Beč je shvatio da je osmanskim porazom pobijedio princip nacionalnog osamostaljivanja balkanskih naroda i da je sljedeća na redu upravo Austro-Ugarska.⁵⁵ Habzburška monarhija je u težnji Srbije za proširenjem vidjela problem za vlastito održanje. Ujedinjenje Srba na teritoriji jedne države podrazumijevalo je i priključivanje Bosne i Hercegovine i Vojvodine. U brojnoj literaturi se ističe da je Austro-Ugarska zapravo došla u Bosnu i Hercegovinu u civilizatorsku misiju. To je “djelimično i tačno, s tim što treba uvijek imati na umu da je sve što je radila u Bosni i Hercegovini, Austro-Ugarska radila zbog sebe, a ne zbog tih zaostalih pokrajina prema čijem je stanovništvu sve do svog raspada osjećala prezir”. Stvarni motivi njenog osvajanja 1878. bili su političke, strategijske i ekonomske prirode. Bosna i Hercegovina je potom oživjela jednim sasvim drugim životom i uspon je bio očigledan: “Uopšte gledano svi su bili zadovoljni što tiho i sigurno nestaju korupcija, anarhija, javašluk, nered, a što se uvodi red i zakon (Recht und Ordnung)”.⁵⁶ Austro-Ugarska nije bila “neuspjela država” osuđena na propast, već je, u poređenju sa drugim, bila pravna država visokog civilizacijskog nivoa. U vremenu prije svjetskog rata, proizvela je opasne posljedice “široko rasprostranjena legenda” o njenom neizbježnom krah u raspračavanju u korist malih nacionalnih država, da je ova složena država, nakon Osmanskog carstva, zapravo “drugi bolesnik u Evropi”.⁵⁷ Protivnike monarhije

52 Srbija se povećala za 82%, a stanovništvo sa 2,9 na više od 4,5 miliona. Crna Gora 100%, a stanovništvo sa 250.000 na 500.000. Grčka se povećala za 68%, a stanovništvo sa 2,6 na 4,3 miliona. Bugarska za 29%, sa 4,3, na 4,5 miliona. Rumunija se proširila za 6%, sa 7,2, na 7,5 miliona. Osmanska država je izgubila 83% svoje teritorije u Evropi i više od 5,5 miliona stanovnika. Stvorena je Albanija – prema: V. Vurušić, *Ti su ratovi trajno izmijenili i odredili sudbinu Balkana*, <http://www.jutarnji.hr/ti-su-ratovi-trajno-izmijenili-i-odredili-sudbinu-balkana/1132592/>.

53 Pojedini austrougarski oficiri su, još prije balkanskih ratova, poznavajući prilike na terenu, procjenjivali da će muslimani u Sandžaku, u “budućnosti postati žrtva”. Sloboda udruživanja, okupljanja i štampe koju je garantirao Ustav Srbije iz 1903. nije važila na novopripojenim teritorijama. Grig, britanski vicekonzul u Bitolju, pisao je krajem 1913. “da muslimani pod srbijanskom upravom ne mogu da očekuju ništa drugo do periodične masakre, izvesnu eksploataciju i konačno uništenje” – vidi: K. Klark, *Mesečari: kako je Evropa krenula u rat 1914*, 37-38.

54 Ž. Karaula, Sarajevski atentat – reakcije Hrvata i Srba u Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji, *Radovi zavoda za hrvatsku povijest*, br. 1, Zagreb 2011, 260-261.

55 J. Gajić, *Pripreme za Veliki rat*, “Politika”, Beograd, 27. februar 2014.

56 S. Šoja, Bila jednom jedna omladina: Mlada Bosna između mučeništva et nerazumijevanja, *Politeia*, br. 7, Banja Luka 2014, 111-112. Broj doseljenika u Bosnu i Hercegovinu 1878-1910. iznosi oko 230.000 ljudi. Doseljavali su se mahom činovnici u administraciju, policiju, prosvjetu i vojne službe. Od 1883. austrougarska uprava nastoji da naseljava i seljake iz Monarhije – prema: M. Ekmečić, Internacionalni i interkontinentalni migracioni pokreti iz jugoslovenskih zemalja od kraja XVIII vijeka do 1941. godine, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, XX, Sarajevo 1974, 125.

57 K. Klark, *Mesečari: kako je Evropa krenula u rat 1914*, 249.

oslobodila je skrupula, potkopavajući ideju da i ona ima sopstvene interese koje će braniti. Realisti su shvatali da se radi o dubljim evropskim procesima. Dolazilo je vrijeme nacionalnih država na Balkanu i u srednjoj Evropi.⁵⁸

Balkan je 1914. ponovo dospio u fokus evropske politike. Balkanski ratovi i ubistvo Franca Ferdinanda, prestolonasljednika Habsburške monarhije 28. juna 1914. u Sarajevu, na Zapadu su još više pojačali percepciju Balkana kao neciviliziranog dijela Evrope.⁵⁹ Interesi evropskih sila su se sukobljavali na tom osjetljivom prostoru, mostu između Evrope, Azije i Afrike. Nisu bili i jedini. Za razliku od imperijalizma velesila, o imperijalnim stremljenjima malih naroda na Balkanu – “koje žude da budu veliki na račun suseda” nije se previše govorilo.⁶⁰ U nacionalnim historiografijama često je prenebregavana činjenica iz historije balkanskih naroda, da su i oni “bili zahvaćeni “pojavama nacionalne mitomanije, megalomanije i netrpeljivosti, pa i šovinističke mržnje jednih prema drugima”.⁶¹ Pod “mentalitetom”, shodno Dincelbaherovoj akceptiji, podrazumijevaju se “svjesne”, a posebno nesvjesne vodeće ideje na temelju kojih ljudi, na način tipičan za datu epohu, razvijaju predstave prema kojima osjećaju, prema kojima djelaju.⁶² Najal Ferguson (Niall Ferguson), u svojoj historiji “Velikog rata” (*The Pity of War 1914-1918*) tvrdi da je tadašnja srpska spoljna politika provocirala sukobe i da je ona bila nacionalistička verzija Lenjinovog načela “što gore, to bolje”.⁶³ Rusi su govorili da “Царство Душана не дает сербам спать”.⁶⁴ Britanski poslanik u Beogradu, uoči Prvog svjetskog rata, žalio se svojoj vladi da su Srbi “potpuno pomahnitali” u svojim “maštarijama o plavim morima kojima brode srpske lađe, noseći kući indijske dragocenosti”.⁶⁵ Albert Muse (Albert Musset),

58 Upor. M. Ekmečić, *Balkanska politika Austro-Ugarske posle Berlinskog kongresa*, *Zbornik Matice srpske za istoriju*, br. 75-76, Novi Sad 2007, 143-144; L. Vrkiatić, *Pojam i biće srpske nacije*, Novi Sad 2009, 236.

59 G. Šubert, *Imaginarna geografija „Balkana“ iz suprotnih perspektiva i njihove manifestacije u književnim delima*, u: *Slika drugog u balkanskim i srednjoevropskim književnostima*, Beograd 2006, 20.

60 M. Đorđević, *Pod senkom Velikog rata*, “Republika”, br. 568-569, Beograd, 1-31. mart 2014.

61 Č. Popov, *Grđanska Evropa (1770-1914)*, knj. III, Beograd 2010, 75.

62 P. Dincelbaher, *Istorija evropskog mentaliteta*, Beograd 2009, 7.

63 M. Ković, *Saznanje ili namera - savremena svetska istoriografija o Srbima u XIX veku*, *Sociologija*, br. 4, Beograd 2011, 413. *Vasilij Štrandman* (Василий Николаевич Шtrandман), ruski diplomata u Beogradu, bilježi razgovor sa Nikolom Pašićem, predsjednikom srpske vlade, nakon njenog odbijanja, u ljeto 1914, ultimatumu Austro-Ugarske: “Na moje pitanje kojom gotovinom Srbija raspolaže u datom trenutku, odgovorio je (Pašić – prim. S. B) uvijeno, rekavši da je sopstveni novac dovoljan za otprilike 20 dana” – prema. V. Štrandman, *Balkanske uspomene*, Beograd 2009, 333.

64 “Коллективный портрет серба второй половины XIX – начала XX в. вполне можно было подписать – Homo Militans или «человек вечной войны», как его окрестили русские очевидцы” – prema: A. Л. Шемякин, *Сербия*, u: *Югославия в XX веке: очерки политической истории*, Москва 2011, 46-47.

65 Dubravka Stojanović iznosi da je u Srbiji još od Berlinskog kongresa 1878, kada je Bosna i Hercegovina stavljena pod kontrolu Austro-Ugarske, nastupila “apsolutna histerija, dakle od tog trenutka počinje mentalna, psihološka, ideološka, politička, vojna priprema za taj takozvani konačni obračun... Novi okidač je aneksija Bosne 1908... Godinu dana traje atmosfera potpune spremnosti za taj rat. Dakle, to je druga stepenica. Treća stepenica su Balkanski ratovi, koji su sada dali krila, Srbija je udvostručila svoju teritoriju, rešeno je takozvano pitanje na jugu, dakle, sad ostaje taj obračun

francuski novinar, piše o predratnoj atmosferi u Beogradu: “U bednim kafeima, uz ‘šljivovicu’, okuplja se čitava jedna klijentela (studenti, bivše komite, izbeglice iz Bosne) da za stolom prekroje i preurede Evropu“, dodajući: „To nije nevinna igra“. I doista, pomenuta „klijentela“ će ubrzo povući obarač za izbijanje velikog rata koji će promijeniti svijet.⁶⁶ Organizacija “Crna ruka” (poznata i pod nazivom “Ujedinjenje ili smrt”), predvođena Dragutinom Dimitrijevićem Apisom, bila je, pored vlade, zapravo “politički najznačajniji faktor Srbije”.⁶⁷ Djelujući u potaji “crnorukci” su primoravali predstavnike izabranih vlasti da donose odluke koje su djelovale nelogično i neracionalno. Mada je historija “Crne ruke” historija “beščašća, ubistava, zavera i mraka”, vlada nije ni pokušala da “spreči u delovanju takvu organizaciju”.⁶⁸ Srbija je kao “šahovska figura u velikoj šahovskoj igri svjetske politike” (R. Luksemburg), na neki način, bila i žrtva velesila kojom su one manipulirale.⁶⁹ Duh vremena, krivicu za izbijanje svjetskog rata “svaljivao je na

na zapadu. U tom spoljnopolitičkom okruženju, i tom dizanju temperature neprekidnom, tokom 40 godina, u tome imamo taj takozvani sukob vojnih i civilnih vlasti. Dakle, između ovih koji su izveli prevrat 1903, između Apisa i Crne ruke kasnije, i civilnih vlasti, kao što je kralj i kao što je Nikola Pašić i njegova vlada. Taj sukob traje od samog početka, podaci koje imamo govore o tome da je Apis apsolutni vladar iz senke...Vidi se da je vlast negde izvan institucija, negde na drugom mestu. Kad su se završili Balkanski ratovi, ne znajući više kako da ih smiri pretpostavljam, Pašić toj grupi oficira daje takozvane nove krajeve: Kosovo, Sandžak i Makedoniju, njima na upravu. Tamo je uveden vojni režim, ali nije samo uveden vojni režim, nego je dato baš njima. Dakle oni to dobijaju kao neko feudalno leno, oni to dobijaju kao plemićku titulu, otprilike iz zahvalnosti za sve dobro što su učinili. Njihova moć je sada tek time uvećana i naravno, oni nisu time zadovoljeni, naprotiv, to je samo potvrda slabosti države i da država ne može protiv njih... Njihov politički program je takozvano ujedinjenje srpskog naroda, pa sad još ako tu neko upadne – upadne. Oni od početka 1914. ulaze u otvoreni sukob sa takozvanim civilnim vlastima. Vrlo je neizvesno u tom sukobu ko bi odneo pobjedu. Rezultat tog sukoba je povlačenje kralja Petra u junu 1914. i prepuštanje vlasti onome koga zovemo regent Aleksandar, to se dešava zbog toga, a ne zbog slabog zdravlja, kao što se obično kaže. Zbog toga se raspisuju i izbori za leto 1914, i to je jedan sukob biti ili ne biti. To je sukob definitivno ko će pobediti. U tom sukobu dolazi do Sarajevskog atentata. Znači, mi ne smemo taj atentat da gledamo izvan tih unutrašnjih sukoba” – nav. prema: *Ljudi iz šume*, Peščanik.net, 2. decembar 2013, <http://pescanik.net/2013/12/ljudi-iz-sume/>.

66 Upor. O. Popović-Obradović, *Kakva ili kolika država: ogledi o političkoj i društvenoj istoriji Srbije XIX-XXI veka*, Beograd 2009, 249; D. Plenča, Reinkarnacija ustaškog i četničkog pokreta, u: *Zločini u Bosanskoj krajini za vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1991-1995*, knj. 1, Sarajevo 2011, 95-96.

67 U Narodnoj skupštini 1912, na “Crnu ruku” je ukazivano kao na jednu od najvećih opasnosti po parlamentarizam u Srbiji: “Svima reakcionarima”, govorio je socijal-demokrata Dragiša Lapčević, na primjer, “bio je bauk konvenat Jakobinaca, ali svima prijateljima slobode mora biti bauk konvenat Crne ruke” – prema: *Crna ruka*, “Republika”, br. 310-311, Beograd, 1-30. juni 2003.

68 D. Stojanović, *Apis: povratak na mesto zločina*, Peščanik.net, 8. septembar 2015, <http://pescanik.net/apis-povratak-na-mesto-zlocina/>. Slobodan Jovanović ovako opisuje Apisa: “Rukovođen patriotskim osećanjima, ali bez pravog političkog razumevanja, on je mislio da su teroristički načini jedini podesni za postignuće naših nacionalnih ciljeva. Ti načini imali su uspeha u Turskoj, ali on nije razumeo da Austrija nije Turska. On je pokušao da i tu deluje teroristički, i njegova igra s vatrom, lakomislena do neuračunljivosti, izazvala je odmah rat” – prema: *Crna ruka i tapija na glavu*, “Vreme”, br. 1289, Beograd, 17. septembar 2015.

69 Upor. M. Ekmecić, *Proslava, obeležavanje, ili obnova ratne atmosfere Sarajevskog atentata i Prvog svjetskog rata 1914-1918?*, <http://www.slobodanjovanovic.org/2013/11/26/m-ekmecic-proslava-obelezavanje-ili-obnova-ratne-atmosfere/?lang=lat>.

Balkan u celini, a posebno na Srbe”. Meri Idit Daram vratila je, po izbijanju tog rata, srpskom kralju Petru orden Svetog Save, a u popratnom pismu je istakla da “njega i njegov narod smatra krivim za najveći zločin u istoriji”. Srbija je “osinje gnezdo”, a narod i u Crnog Gori i u Srbiji “zna da voli ili da mrzi, sredine nema”.⁷⁰

Izbijanje svjetskog rata 1914. zaustavilo je proces masovnog iseljavanja iz novoosvojenih krajeva Srbije. U nastojanju da, s obzirom na teško ratno stanje, u izvjesnoj mjeri pridobije naklonost diskriminiranog stanovništva u novoosvojenim krajevima u Prvom balkanskom ratu, regent Aleksandar Karađorđević je 25. decembra 1914. izdao proklamaciju o punoj građanskoj i političkoj jednakosti “braće koju od Turaka oslobodismo”, ukidajući istovremeno sve zasebne zakone i vanredne mjere koje je 1913. uveo u Makedoniji. Rat u dijelu Sandžaka koji je pripojen Srbiji obilježili su, pored teških životnih prilika, regrutacije, kačačke akcije u kojima su stradao i pljačkan nezaštićeni narod i razna razbojnička nedjela. Ovaj rat omeo je stabilizaciju nove vlasti. Prema srpskim vojnim izvorima iz tog dijela Sandžaka u ratu je uzelo početno učešće samo dva puka, docnije još četiri za operacije, kao i tri za popunu gubitaka.⁷¹ U deževskom, štavičkom i sjeničkom srezu, za potrebe srpske vojske, bilo je mobilizirano oko 15.000 regruta. Prvi transport regruta krenuo je za Niš 7. januara 1915. na šestomjesečnu obuku. Dio ih je u ovom centru obolio od tifusa pa je vraćen kućama kao nesposoban za vojsku. Oni koji su ostali, iskazali su se kao vrlo vojnici. Bošnjaci su učestvovali u obrani Beograda i tom prilikom su dobili pohvale komandanta sadržanu u “Naredbi br. 110”, pročitane u svim sreskim i opštinskim mjestima.⁷² Među braniocima Beograda bili su i Bošnjaci iz sela Kladnice u sjeničkom kraju.⁷³ Ostala je u Sandžaku kao navodno vjerodostojna priča da je spomenik na (H)Avali neznanom junaku upravo podignut jednom Bošnjaku - Hasanu Baliću, koji se istakao i poginuo u borbi protiv austrougarske vojske.⁷⁴ Srbija je, također, pokušali na Kosovu da sprovede mobilizaciju Albanaca. Regruti su silom dovedeni u Niš, na obuku. Mnogi albanski mladići odbijali da obuku srpske uniforme, bilo je zato i strijeljanja. Na kraju, jedan je dio poslat u odbranu Beograda. Raspoređeni su u IV bataljon kadrovske puka

70 M. Todorova, *Imaginarni Balkan*, Beograd 1999, 209-210; G. Vukadinović-V. Grujić, *Balkan kao podsvest Evrope*, Vojno delo, Beograd, jesen 2010, 367; opšir. S. Bandžović, “Istočno pitanje” i balkanski odgovori u idejno-historijskoj perspektivi, *Almanah*, br. 83-84, Podgorica 2020, 63-102.

71 J. Stanojević, *Istorija ratova za oslobođenje i ujedinjenje 1912-1918*, Beograd (bez godine izdanja), 263.

72 Istorijski arhiv “Ras” u Novom Pazaru, rukopis Bećira Hodžića Šećerovića; upor. M. Radović, *Efendijina sećanja i kazivanja*, Novi Pazar 1998, 104. Književnik Dobrica Ćosić je u svom višetomnom romanu *Vreme smrti* opisivao borbu novopazarskih muslimana na barikadama u Beogradu - vidi: *Vreme smrti*, knj. 4, Beograd 1979, 283; S. Bandžović, *Historijski udes Sandžaka*, “Slobodna Bosna”, br. 1, Sarajevo, 31. oktobar 1991.

73 S. Selimović, Kladnica-stanovništvo, *Novopazarski zbornik*, br. 14, Novi Pazar 1990, 125; R. Gruda, *Sandžak u sjenci topova*, Novi Pazar 1997, 32; F. Sebečevac, *Duga Poljana i okolina*, Novi Pazar 1993, 70; M. Radović, Oslobođenje Sjenice u Prvom balkanskom ratu, *Zbornik Sjenice*, br. 6-7, Sjenica 1991, 44.

74 D. Vujasinović, *Svi Alahovi ljudi*, “Duga”, br. 444, Beograd, 2-16. mart 1991.

rezerve.⁷⁵ Stanje za muslimane nije bilo mnogo bolje ni u onom dijelu Sandžaka koji je pripao Crnoj Gori. U crnogorskoj vojsci je vladalo nepovjerenje prema njima, nisu uzimani u borbene jedinice. Njih je, kao u bjelopoljskom kraju, bilo pri komorama brigada (hodže nisu uzimane). Komordžijama su određivani za starješine mahom Srbi ili Crnogorci. Muslimani su obavljali stražarske dužnosti u varoši, čuvali telefonske žice, puteve. Slati su, kao konjovođe ili za prijevoz materijala za brigadu, u Kolašin, Pljevlja i Nikšić, da čuvaju rekviziranu stoku, ali su otuda bježali: “pa su raspisivane potjernice i bjegunci hvatani i zatvarani”.⁷⁶

“Veliki rat” je otpočeo u biti kao evropski rat između saveza Francuske, Velike Britanije i Rusije na jednoj i Centralnih sila na drugoj strani.⁷⁷ Na dan njemačke mobilizacije, 1. avgusta 1914. Georg Alexander von Müller, komandant njemačke mornarice, u svom dnevniku zapisuje: “Raspoloženje na vrhuncu. Vlada je uspela da nas predstavi kao žrtve”. Stanovništvo je dočekalo početak rata u zanosu, rezultata, prije svega, ratne propagande. Oblikovanje javnog mnjenja i cenzura postaju centralni elementi vođenja rata.⁷⁸ Porta je, nakon “Sarajevskog atentata”, shvatila da neće moći izbjeći ulazak u rat u koji je, na kraju ušla, više iz nagona samoodbrane. Mada je Enver-paša, ministar rata, bio naklonjen Nijemcima, Porta je u početku pokušala da se približi silama Antante. Rusija nije mnogo držala do toga. Njemačka i Osmansko carstvo su 1. avgusta 1914. sklopili tajni pakt protiv Rusije, koji za Njemačku tada nije od velikog značaja, jer je njen prioritet u tom času bio rat protiv Francuske. Njemačka je polagala nade i u ugled sultana kao vjerskog poglavara muslimanskog svijeta od 300 miliona ljudi, te da će proglašenjem “svetog rata” – “džihada” pokazati da je njihovo mjesto u sukobu svjetskih razmjera na strani Centralnih sila.⁷⁹

Tekin Alp (Munis Tekinalp 1883-1961) je pisao da su “osmanski Turci”, u godinama pred “Veliki rat”, vidjeli “sami sebe prosto kao muslimane i nikad nisu smatrali svoju naciju kao naciju sa posebnim postojanjem. Anadoljski seljaci su smatrali reč Turčin kao sinonim sa Kizilbaši, to jest kao pojam koji označava, ne naciju, već čoveka koji nosi crveni fes, tj. crvenoglavi”.⁸⁰ U novembru 1914.

75 P. Imami, *Srbi i Albanci kroz vekove*, Beograd 2000, 217.

76 Ž. Šćepanović, Bjelopoljska brigada crnogorske vojske u I. svjetskom ratu, *Istorijski zapisi*, br. 2-3, Titograd 1987, 19-20.

77 E. Hobsbaum, *Doba ekstreme: istorija Kratkog dvadesetog veka 1914-1991*, Beograd 2002, 25.

78 J. Tanner, *Prvi totalni rat*, Peščanik.net, 2. juli 2014, <https://pescanik.net/prvi-totalni-rat/>. Ovaj rat je, prvi put u historiji, doveo na bojna polja evropskog kontinenta “vojske mlade Amerike i kolonijalne crne i žute kontingente”.

79 Z. Šehić, Vojni imami u bosanskohercegovačkim jedinicama u okviru austrougarske armije 1878-1918, *Godišnjak BZK “Preporod”*, god. VI, Sarajevo 2006, 314.

80 M. Jevtić, Islamsko-osmansko državno pravo u Srbiji, *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, br. 120, Novi Sad 2006, 276. Miroljub Jevtić smatra da im je pojam “Turčin” bio poznat i oni su ga koristili: “Ali je on imao značenje koje nije imalo nikakvu vezu sa nacijom. Iz toga jasno vidimo koliko su oni koji govore turski kao maternji i koje mi nazivamo Turcima ustvari bili daleko od našeg uverenja da su oni sebe same Turcima smatrali. Oni to nisu bili iako su mogli biti jer im to ništa nije značilo. Za njih je islam bio sve” - prema: M. Jevtić, Neoosmanizam versus panislamizam, *Politeia*, br. 2, Banja Luka 2011, 37; Đuro Bodrožić iznosi da su “Turci... izbegavali, nisu ni voleli da

Osmansko carstvo je, uz njemačka obećanja i dobijanje “германског займа в 100 млн франков”, ušlo u rat protiv sila Antante. To je transformiralo evropski u globalni sukob.⁸¹ Ovaj ulazak podstiče i neke osmanske mega-planove o odvajanju dijelova Ruskog carstva naseljenih turkijskim narodima, o stvaranju Turana - panturske države od Kine do Jadranskog mora.⁸² Obraćajući se svojim “herojskim vojnicima”, sultan Mehmed V kazuje, prenose ruski izvori, da “русские, французы и англичане приносят страдания миллионам мусульман, проживающих в халифате, являются причиной многих наших бедствий”, pozivajući ih da vjeruju u osmansku pobjedu i pomoć “браће по оружју”.⁸³ Osmanska država je 1914. “действительно ставила на карту самое свое существование”. Nijemci su se nadali da će im Porta olakšati sukob s Rusijom na Istoku, pokrenuvši zbivanja na Kavkazu. Smatrali su da će im sultan pomoći u “svladavanju” muslimanske zajednice, mada su i Britanci, Rusi i Francuzi u svojim “carstvima” imali milione muslimana. Njemačko-osmanski pakt postaje važan kada je u septembru 1914. zaustavljen njemački prodor preko Majne i kada u Berlinu postaje jasno da je rat na dva fronta neminovan. Sa osmanskim državom kao saveznikom bila je osigurana blokada Bosfora, najvažnijeg pomorskog puta između Rusije i njenih saveznika.⁸⁴ Planiran je bio i napad iz Palestine na Suecki kanal da bi Britanci izgubili važan

upotrebljavaju svoje etničko ime. Reč Turčin za njih je bio sinonim za anadolijskog seljaka” – vidi: Đ. V. Bodrožić, *Sociološko-pravne osnove srpskog identiteta*, rukopis doktorske disertacije, Pravni fakultet, Beograd 2012, 145.

81 P. P. Субаев, Младотурки у власти (1908–1914 гг): от торжества свободы к новой диктатуре, u: *История Балкан: На переломе эпох (1878–1914 гг)*, Москва 2017, 483.

82 D. Mujadžević, Vojska i politika u Republici Turskoj, *Polemos*, br. 2, Zagreb 1998, 215. S druge strane, ruski cilj se svodio “к водружению православного креста на Св. Софию, т.е. к установлению русского контроля на Босфоре и Дарданеллах. Это была традиционная для Российской империи геополитическая задач” – vidi: А. Тимофеев, *Россия на Балканах в годы Первой мировой войны*, u: *Битва двухглавых орлов: Очерки по истории русско-сербских отношений в годы Первой мировой войны*, Москва 2016, 23.

83 Н. Г. Киреев, *История Турции XX век*, Москва 2007, 100. Osmansko carstvo se u doba izbijanja rata prostiralo sve do Perzijskog zaljeva i Indijskog okeana. Ovom carstvu su još pripadala teritorije današnjeg Iraka, Sirije, Izraela, Palestine, Jordana, Armenije, dobrog dijela Arabije, pa i dijela dalekog Jemena.

84 Zbog ruske želje za brzom nadmoći, Britanci i Francuzi su u proljeće 1915. odlučili krenuti u napad. Nisu ih zastrašili minirani Dardaneli, već su krenuli na Galipolje. Takav je napad trebao biti uspješan (tj. to su očekivali) i opasno ugroziti Istanbul, a u pomoć su im uskočili vojnici iz Australije i s Novog Zelanda. No što nisu očekivali bilo je osam mjeseci agonije tokom ratovanja u rovovima. Pritom se osmanski pukovnik Mustafa Kemal (kasnije poznatiji kao Atatürk, u turskoj borbi za nezavisnost) prvi put pokazao značajnim, iako je i osmanska vojska zaslužila priznanje za hrabrost. Vidjevši poraz na vidiku na Galipolju, London je naredio britansko-indijskoj vojsci da maršira na Bagdad kako bi kod kuće povratili podršku domaće javnosti za daljnje ratne pohode. Osmanlije su opet pokazali snagu, porazivši Britance i zarobivši 13.000 Indijaca i Britanaca tokom opsade Kuta. No nakon Kuta, rat je krenuo loše za njih. Ključni faktor u nedaćama koje su ih zadesile bilo je to što Istanbul nije uspio pod svoje okrilje pridobiti arapska plemena. U međuvremenu i poziv sultana na džihad nije izazvao željeni učinak među muslimanima koji su se borili pod Saveznicima - prema: Z. Bertović Skračić, *Turci obilježili povijest: kako je Osmansko carstvo uništilo 20. stoljeće*, <http://www.express.hr/brifing/kako-je-osmansko-carstvo-unistilo-20-stoljece-692#>.

koridor opskrbe iz Indije i ostali izolirani u Egiptu, dok bi napad na Kavkaz spriječio Rusiju da pošalje pojačanja na zapadni front.⁸⁵

Kada je Porta stupila u rat protiv sila Antante, za Rusiju, Veliku Britaniju i Francusku došao je trenutak da ustvrde da je to već odavno priželjkivana prilika da se konačno završi priča o “bolesniku na Bosforu” ili da mu se oduzme najveći dio zemlje. Ove države su se i dogovorile o podjeli Osmanskog carstva.⁸⁶ Velika Britanija je poništila ugovor „O kiriji“ koji je 1878. potpisala sa Portom i u novembru 1914. anektirala Kipar.⁸⁷ Rusija je težila da ugrabi pozicije na moreuzima, prisvoji osmanski dio Jermenije, kao i da neutralizira Istanbul držeći ga pod kontrolom, “ako joj stvarni cilj nije uvijek bio da ga u cjelini zauzme”. Tajne ugovore o diobi osmanske države nisu pravili samo njeni protivnici (Velika Britanija, Francuska, Rusija i Italija), već i njeni “saveznici” (Njemačka, Austro-Ugarska i Bugarska).⁸⁸ Njemačka je, težila da, nakon ruskog poraza, stvori veliki

85 Najviši njemački oficir u osmanskoj vojsci, šef njemačke vojne misije fon Šelendorf (Friedrich Bronsart von Schellendorf) iskazivao je u decembru 1914. zabrinutost zbog sabotaža jermenskih pobunjenika u oblastima koje je kontrolirala osmanska kavkaska armija na granici sa Rusijom. On i ostali njemački oficiri su bili opsjednuti Jermenima. U njihovim sabotažama oni vide opšti ustanak jermenskog stanovništva i saradnju sa ruskim neprijateljem i insistiraju na deportaciji Jermena. I ambasador fon Vangenhajm (*Hans Freiherr von Wangenheim*) bio je uvjeren u nužnost masovnog preseljenja Jermena. Masovna protjerivanja “neprijateljski raspoloženog stanovništva”, bila su, prema tadašnjem shvatanju rata, u skladu sa međunarodnim konvencijama – prema: J. Gottschlich, *100 godina od genocida nad Jermenima*, Peščanik.net, 24. april 2015, <http://pescanik.net/100-godina-od-genocida-nad-jermenima/>.

86 A. Mitrović, *Vreme netrpeljivih*, Beograd 1974, 28. Kada se Sovjet narodnih komesara 1917. nakon svrgavanja vlade Aleksandra Kerenskog, dokopao tajnih diplomatskih dokumenata o dogovorima sa saveznicima sklapanim u toku “Velikog rata” pokazalo se da Rusija nije stupila u rat da bi stala na stranu Srbije, već da bi u dogovorima, prije svega sa V. Britanijom i Francuskom, „otele njemačke kolonije, opljačkala Austriju i podijelila Tursku“. Lenjin je potom uzvikivao da su „vlastodršci svih zemalja razbojnici“. Detalji tog plana su razrađeni u februaru 1916, i u maju iste godine tajno ratificirani od V. Britanije, Francuske, Italije i Rusije. S britanske strane ovaj dokument je sastavljao Sir Mark Sykes, savjetnik za “Istočno pitanje” lorda Kitchenera iz Kartuma, ministra rata. Francuski pregovarač je bio Georges Picot, nekadašnji glavni konzul u Bejrutu. Na radnom stolu za rezanje bila je osmanska država “raskrivena u svekolikoj svojoj slabosti, odlikama i topografskom obrisu”. Tajna diplomatija je bila sklona mišljenju da se u podjednako “podjeli azijske Turske” najprije isprijeca Bliski istok na sferu uticaja, a onda na mandate, ili na okupirane teritorije. Detalji tog plana su razrađeni u februaru 1916, i u maju iste godine tajno ratificirani od V. Britanije, Francuske, Italije i Rusije – vidi: E. Said, *Orijentalizam: zapadnjačke predodžbe o Orijentu*, Sarajevo 1999, 274; F. William Engdahl, *Stoljeće rata: anglo-američka naftna politika i novi svjetski poredak*, Zagreb 2000, 56-57. Tomas Vudro Vilson, američki predsjednik, pred Kongresom će 8. januara 1918. izlažući svoj „Program svjetskog mira“, apelira: „Uslovi mira moraju da budu neskriveni, sazdati na javnim raspravama. Ne smije biti nikakvih tajnih međunarodnih dogovora, štaviše, diplomatija treba uvijek da djela iskreno i pred čitavom javnošću“ – prema: Z. Paković, *Džulijan Asandž*, „Politika“, Beograd, 4. decembar 2010.

87 Turska je ugovorom u Lozani 1923. priznala britansku aneksiju Kipra. Ostrvo je 1925. proglašeno britanskom kolonijom i na njemu su izgrađene jake pomorske baze – vidi: H. Crnovršanin, *Sukob grčke i turske zajednice na Kipru do stvaranja zajedničke države 1960. godine*, *Almanah*, br. 48-49, Podgorica 2010, 131.

88 Edvard Birštat (Edward Hale Bierstadt), američki diplomata iznio je u knjizi *Velika izdaja*, stav savezničkih vođa o sudbini ovog carstva: “Ratni ciljevi saveznika obuhvataju oslobađanje pokorenih

kompleks pod svojom hegemonijom. Osmansko carstvo bi bilo ekonomski osvojeno i stavljeno pod njemačku kontrolu, koja bi na taj način dosegala na istok sve do Kavkaza i Indijskog okeana, a progutala bi i cijeli arapski svijet. Svi ratni ishodi išli su zapravo na štetu Osmanskog carstva.⁸⁹ Krstaštvo, smatra Karen Armstrong, nije bilo izgubljena srednjovjekovna tradicija.⁹⁰

Na Balkanu traje rat. Austrougarske snage u avgustu 1914. zauzimaju Pljevlja, Priboj, Prijepolje, Novu Varoš i Brodarevo. U Novoj Varoši su ih, po srpskim izvorima, dočekali “nemirni ljudi, muslimani većina zlice doselice (“muadžeri”) rodom Nikšićani i od Ercegovine kao i ovdašnji neki punokrvi “turci”, “delikanlije” čija radost prekiplje i zverske požude imadijahu da rusvaj počnu činiti u društvu sa svojim burazerima od Sarajeva, Goražda, Foče, Čelebića, Čajniča, Pljevalja i Prijepolja”. Nakon poraza austrougarske vojske na Ceru njene jedinice se povlače iz Sandžaka. Prilikom povlačenja VIII brdske brigade iz Nove Varoši krajem avgusta povuklo se do “30.000 muslimana” sa šireg sandžačkog prostora. Dosta je Bošnjaka iz Sandžaka 1914-1915. izbjeglo u Bosnu i Hercegovinu. Ovaj pokret je najprije započeo u Pljevljima, da bi se brzo talas izbjeglica zahvatio i susjedne opštine. Bošnjaci iz ove opštine su se nalazili u posebno lošem položaju jer su, s obzirom na sve ono čemu su bili prije izloženi, sa radošću bili dočekali austrougarske trupe. U Pljevljima je tada bilo dosta muhadžira iz Šahovića, Vraneša i okolnih mjesta. Bošnjačke “komitske patrole” bile su od velike pomoći regularnim konjičkim izviđačkim odredima Austrijanaca. Srpski izvori su govorili o nesebičnoj pomoći mjesnog bošnjačkog stanovništva austrougarskim trupama, u kojima je ono vidjelo ostvarenje svojih nada iz vremena balkanskih ratova, da se pripoje Bosni i Hercegovini. Polaskom u izbjeglištvo “preko noći, jednim udarcem, ostali su bez svojih domova, jer je ostajanje bilo bezizgledno”. Masovno iseljavanje je započelo 26. avgusta 1914. i izgledalo je da je “sve muslimansko stanovništvo Sandžaka

naroda pod krvavom turskom tiranijom i protjerivanjem Osmanskog carstva iz Evrope, budući da je ono potpuno tuđe zapadnoj civilizaciji” - prema: Ch. Panayotis, *Conflict of Civilizations in the Balkans and the Role of International Law*, u: *Susret ili sukob civilizacija na Balkanu*, Beograd 1998, 525. *Karitos Panajotis* (*Charitos Panayotis*) navodi sud američkog predsjednika Ruzvelta (Franklin Delano Roosevelt), izrečen tokom “Velikog rata”, da bi opstanak ovog carstva u Evropi “značio izdaju civilizacije”, kao i izjavu republikanskog senatora Loca da bi to zadržavanje bilo “zlodjelo, prokletstvo za njene podanike i susjede, izvor bolesti i ratova”.

89 M. Ekmečić, *Predgovor*, u: V. Popović, *Istočno pitanje*, Beograd 1996, XIII; Č. Popov, *Od Versaja do Danciga*, Beograd 1995, 138. Pošto su u Rusiji boljševici preuzeli vlast u novembru 1917, među dokumentima carskog Ministarstva vanjskih poslova oni su pronašli tajni plan Velikih sila kojim je Osmansko carstvo – trebalo biti raskomadano u korist pobjedničkih država nakon rata. Ubrzo su ga objavili. N. G. Kirjev (Николай Григорьевич Киреев) o tome piše: “Ни один историк в мире, даже самый недоброжелательный по отношению к советской власти, не оспаривает две истины, касающихся отношений в те годы России и Турции. Во-первых, революция в России уберегла Турцию от исполнения договорённости стран Антанты 1915 г. о разделе Турции, передаче Проливов России. Во-вторых, эта революция превращала Россию в военного союзника перед смертельной угрозой исполнения Севрского “приговора” - территориальных обязательств Турции, содержащихся в этом мирном договоре” – nav. prema: Н. Г. Киреев, *История Турции XX век*, 133.

90 Prema: *Putevi (ne)razumevanja*, “Republika”, br. 368-369, Beograd, 1-30. novembar 2005, 29.

bilo na putu prema Bosni”. Po srpskim izvorima mnogi od tih “buntovnika” su uhvaćeni i likvidirani. Izbjeglice sa desne obale Lima su dolaskom u Bosnu i Hercegovinu svjedočile o nedaćama kojima su bile izložene: “ubijali su ih, robili, gulili, a od jednog hadžije oteli su deset hiljada kruna i potom ga ubili”. Oko 7.000 lica stiglo je preko Metaljke u Goražde, sa oko 3.000 volova, 1.000 krava i oko 15.000 komada sitne stoke, što je mahom otkupljeno za potrebe vojske. Dolazak muhadžira iz Sandžaka uznemirio je domaće stanovništvo u pograničnim mjestima, naročito nakon njihovih priča o preživljenim strahotama. Sandžačke izbjeglice su išle u pravcu Foče i Višegrada, odakle su prebacivane u Sarajevo. Dio stanovništva je sa sobom vodio stoku pa je cijeli put do Bosne prelazio pješice. Sabirni centar je bio na Alipašinom Mostu u Sarajevu. Odatle su izbjeglice transportirane u druga, sigurnija mjesta širom Bosne i Hercegovine. Lokalne vlasti su imale dosta problema oko zbrinjavanja izbjeglica pošto se pokazalo da muslimanske porodice “čim se iz bilo kod razloga nađu odvojene od svoje grupe ostaju bespomoćne i padaju sa svim na teret okoline, a da tom prilikom ništa sa svoje strane ne čine da bi ublažile svoju sudbinu”. Polovinom septembra 1914. srpske i crnogorske jedinice preći će preko Drine u istočnu Bosnu. Na njihovom udaru naći se brojna bošnjačka naselja u istočnoj Bosni. Crnogorske snage su osvojile Rogaticu, gdje su “pozdravljeni od domaćih pravoslavaca aplauzima, zastavama i cvijećem”, dok će bošnjačko stanovništvo, koje se blagovremeno nije povuklo, biti šikanirano. U gradu su, navodi Zijad Šehić, ubijeni kafedžija i jedan nadničar, dok je 70 Bošnjaka u srezu, uzeto za taoce. Na ulicama su Bošnjaci zaustavljani, otimani su im novac i satovi. Crnogorci su u Rogatici spalili oko 20 kuća sa pratećim zgradama, 20 dućana i džamiju: “Srbijanci i Crnogorci su opljačkali sve što je bilo moguće. Čak su i od domaćeg pravoslavnog stanovništva, pod izgovorom da austrougarski novac više ne vrijedi i stoga mora biti zamijenjen, prikupili novčanice, iznudivši na taj način oko 40.000 kruna. Zbog prodora austrougarskih trupa, znatan dio pravoslavnog stanovništva se priključio srbijanskim i crnogorskim snagama koje su se povlačile, velikim dijelom dobrovoljno. Krajem oktobra srpsko-crnogorska ofanziva u istočnoj Bosni je slomljena.⁹¹

Nakon osmanskog ulaska u rat, osmanski šejhu-l-islam, nominalni vjerski starješina sunitskih muslimana, izdao je u novembru 1914. fetvu o džihadu. Radilo se, u stvari, o pet pitanja na koje je on dao odgovor (fetva). Nalog tih fetvi je u suštini bio taj da je vjerska dužnost muslimana svijeta da se bore protiv sila Antante i njihovih saveznika, a na strani Osmanskog carstva, Njemačke i Austro-Ugarske. Pripadnici uleme po Carstvu raznosili su proglas kojim se nalaže svim

91 G. Šljivo, Raspoloženje naroda Bosne i Hercegovine prema austro-ugarskoj politici i austro-ugarske političke protivmjere, u: *Veleizdajnički proces u Banja Luci*, Banja Luka 1987, 128-131; D. Maliković, *Pokreti trupa i borbe u nekadašnjem Novopazarskom Sandžaku 1914. i 1915. godine*, Simpozijum “Seoski dani Sretena Vukosavljevića”, XVII, Prijepolje 1997, 173-174; S. Bandžović, Sandžak u balkanskim ratovima (1912-1913), *Tutinski zbornik*, br. 4, Tutin 2003, 90-102; Z. Šehić, *U smrt za cara i domovinu!: Bosanci i Hercegovci u vojnoj organizaciji Habsburške monarhije 1878-1918*, Sarajevo 2007, 95-96.

vjericima, bili oni osmanski podanici ili ne, da se podignu protiv “grupe ugnjetača koja je nosila ime Trostruka Antanta..., čija je nacionalna oholost ima za vrhunsko zadovoljstvo porobljavanje hiljada muslimana”, i poručuje im se “smatraju za svoju najveću svetu dužnost da stave u službu džihada i svoje živote i svoj imetak”.⁹² Za vođenje “svetog rata” Porta je raspolagala armijom opremljenom i uvježbanom po njemačkim standardima. Berlinska vlada je također poslala i čitavu plejadu svojih vrhunskih oficira koji su postavljani na čelo različitih osmanskih vojnih korpusa i najvažnijih ministarstava. Osim toga, pod budnim okom Njemačke bila je od avgusta 1914. i osmanska Specijalna organizacija (Teşkilat-ı Mahsusa) od koje su svi zazirali, koja se bavila suzbijanjem nacionalističko-separatističkih pokreta u državi, propagandom, špijunažom i sabotажom. Njen zadatak je bio da, po muslimanskom svijetu, raznosi poziv Porte na “sveti rat”.⁹³ Poziv svim muslimanima da sudjeluju u ratu protiv nevjernika unio je “nemir u one francuske i britanske kolonije u kojima je većinom živio islamski svijet”. Porta je uputila i štampi proglas o “svetom ratu”, označen 21. novembrom 1914. godine. Sultan je naredio da se proglas raširi u sve muslimanske zemlje. Potpisali su ga tadašnji i pređašnji šejhu-l-islam, kao i 24 velika alima. Time je i muslimanima na Balkanu jasno ukazano da je njihovo mjesto na strani Austro-Ugarske.⁹⁴

Nakon “Sarajevskog atentata” - zapleta “lošeg obezbjeđenja i trapave zavjere; spektakla i strahote, kolopleta namjere i slučajnosti” (Robert J. W. Evans), i progona Srba u Bosni i Hercegovini, reisu-l-ulema Džemaludin Čaušević, kao i neki političari (Sakib Korkut), istupaju protiv takvih postupaka. Čaušević je prvih dana jula uputio apel Bošnjacima, savjetujući “svakom bratu muslimanu, da se kani zadirkivanja i izazivanja, a naročito da se prođe Bogu mrska djela, uništavanja imovine”.⁹⁵ Sličnim apelima protiv progona Srba oglašavali su se i

92 P. Dimon-F. Žoržon, Umiranje jednog carstva, u: *Istorija Osmanskog carstva*, Beograd 2002, 749.

93 P. Dimon-F. Žoržon, *Umiranje jednog carstva*, 749.

94 Z. Šehić, *Vojni imami u bosanskohercegovačkim jedinicama u okviru austrougarske armije 1878-1918*, 314; F. Karčić, *Džihad fetva u Bosni i Hercegovini, Godišnjak Pravnog fakulteta*, Sarajevo 2012, 305-317.

95 A. Purivatra, *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*, Sarajevo 1969, 134; M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo 1997, 464. U literaturi se, kao jedan od primjera pozivanja na ostvarivanje ideje tolerancije među ljudima, bez obzira na vjersku ili nacionalnu različitost, navodi i “Proglas muslimanima” koji je reisu-l-ulema Džemaludin Čaušević objavio u listu “Jeni Mısbah” 24. jula 1914, na početku “Velikog rata”, u atmosferi napetosti u Bosni i Hercegovini, posebno teškog položaja u kome se našlo srpsko stanovništvo nakon “Sarajevskog atentata” i ubistva nadvojvode Franza Ferdinanda. Reis tada poziva bosanskohercegovačke muslimane da budu “obazrivi i promišljeni”, da ne čine “nikakvih besposlica”, izražavajući uvjerenje da će se “pokazati kao čestiti i poštenu, i da će uložiti sav svoj trud, da svome bližnjem, svome komšiji bez razlike vjere, u ovim ozbiljnijim vremenima u pomoć priskočiti... Mi živimo sa drugim nemuslimanskim građanima u našoj domovini, s kojima smo se izrodili i s kojima ćemo živjeti i umrijeti. Zato ne treba nikad smetnuti sa uma, da bi svaki naš hrđav postupak prema njima mogao donijeti za sobom vrlo ružne posljedice... S toga se treba klonuti svega, što bi ponizilo ugled jednom muslimanu, što bi izazvalo pretpostavljene oblasti, i što bi bilo u stanju pomutiti dobre odnošaje među nama i našim sugrađanima drugih vjera” – cit. prema: N. Veladžić, *Društveno-politički aspekt djelovanja reisa Džemaludina*

drugi bošnjački politički, kulturni i vjerski predstavnici, “sve dok se to moglo objaviti u raznim novinama koje su po kratkom policijskom postupku iz dana u dan obustavljane i zabranjivane”.⁹⁶ U Bosni i Hercegovini je bila izvršena velika mobilizacija. U “Velikom ratu” se 200.000 vojnika iz Bosni i Hercegovini borilo pod zastavom Austro-Ugarske. Po njima nosi naziv i najpoznatiji marš u ovome ratu: “Bošnjaci dolaze” (“Die Bosniaken kommen”). Dok su oni nemilice ginuli za “cara i kralja”, dotle su im “bečki, zagrebački i peštanski purgeri, koji fronta nisu ni vidjeli, aplaudirali i skandirali “Bošnjaci dolaze”.⁹⁷ Vojnici iz Bosne i Hercegovine su bili pripadnici najelitnijih trupa carske vojske (K.u.K. Armee), tj. BH regimenti: BH 1. R – sarajevska, BH 2. R - banjalučka, BH 3. R – tuzlanska i BH 4. R – mostarska. Ove regimente dobile su najveći broj odlikovanja u kompletnoj carskoj vojsci. Bošnjaci su ratovali na sva četiri fronta: po Galiciji, na Karpatima, u Srbiji, Albaniji, Soči i Piavi u Italiji i Verdenu u Francuskoj.⁹⁸ Fetva o džihadu proglašena je u decembra 1914. i u Bosni i Hercegovini. To je učinilo vođstvo Islamske zajednice na inicijativu, uz finansiranje i kontrolu austrougarskih vlasti. Svim jedinicama na frontu, u kojima su se nalazili muslimanski vojnici, upućen je, ubrzo, po jedan primjerak fetve.⁹⁹ Pošto su u ratu 1914. Bošnjaci muslimani u jedinicama austrougarske vojske ispoljili “vanrednu lojalnost i patriotizam prema Monarhiji”, da bi im se izrazila zahvalnost, donijeta je odluka da im se u samom Beču, izgradi jedna džamija. U ovu akciju se uključio i znatan broj pripadnika “najboljeg sloja bečkog društva”.¹⁰⁰ Gradonačelnik Beča dr. Karl Lueger (1844-1910, imenovan gradonačelnikom 1897. godine) u želji da udovolji austrijskim muslimanima darovao je općinsko zemljište na Laarbergu za izgradnju džamije, a car Franjo Josip (Kaiser Franz Joseph I) darovao je 25.000 zlatnih kruna (Goldkrone). Njegov nasljednik car Karlo I je 7. augusta 1918. Odboru za izgradnju džamije u Beču poklonio 30.000 zlatnih kruna. Međutim, kraj svjetskog rata i slom Austro-Ugarske

Čauševića, *Bošnjačka pismohrana*, sv. 10, br. 32-33, Zagreb 2011, 155-156; Opšir. *Reis Džemaludin Čaušević – prosvjetitelj i reformator*; Sarajevo 2002.

96 M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, 465.

97 *Isto*, 467.

98 U ratnom muzeju u Beču još stoji 15.000 neriješenih prijedloga za odlikovanje i unapređenje Bošnjaka, kao i prebogata arhiva – vidi: S. Mahmutović, *Pravni položaj muslimana u Austriji s akcentom na bošnjačku populaciju*, <http://www.rijaset.ba/images/stories/GLASNIK/11-12/Pravni%20polozaj%20muslimana%20u%20Austriji.pdf>.

99 Z. Šehić, *Vojni imami u bosanskohercegovačkim jedinicama u okviru austrougarske armije 1878-1918*, 314; *Džihad (sveti rat) “za Evropu”*, prired. M. Hodžić, “Preporod”, br. 4/990, Sarajevo, 15. februar 2013, 57. Fikret Karčić smatra kako ovaj akt nije dao vjerski karakter “Velikom ratu” u Bosni i Hercegovini ali je pokazao kako vjera može biti “korištena za političko-vojnu mobilizaciju stanovništva” – prema: F. Karčić, *Kaiser, baron i džihad*, “Oslobođenje”, Sarajevo, 29. septembar 2012, 38; Isti, *Džihad fetva u Bosni i Hercegovini*, *Godišnjak Pravnog fakulteta*, Sarajevo 2012, 305-317.

100 Z. Šehić, *Vojni imami u bosanskohercegovačkim jedinicama u okviru austrougarske armije 1878-1918*, 314. Šehić navodi da su prethodno dešavalo da su vjerski običaji muslimana u austrougarskim jedinicama poštovani u skladu sa zakonskim odredbama. “Dušebrižnici” drugih konfesija nisu smjeli muslimane posjećivati u bolnicima ili drugim mjestima, a također ni sahranjivati.

osujetio je taj projekat.¹⁰¹ Mobilizacija i rekvizicija, odlazak mladih ljudi iz Bosne i Hercegovine na front, epidemije, osjetljivi međunacionalni odnosi i ratni uticaji na njih, kanalisali su društvena i privredna kretanja. Na prostoru šireg tuzlanskog područja 1914-1918. umrlo je samo od tuberkuloze 8.225 osoba ili 25,78% od ukupnog broja umrlih od te bolesti u Bosni i Hercegovini. Ratne okolnosti su djelovale na nazadovanje u svim sferama života koji je, mada nikad ne staje, bio “podređen frontu”.¹⁰²

Izdavanje džihad fetve, kako je u literaturi prisutno tumačenje, osmišljeno je od strane njemačkih stratega, te je proglašenje džihada 1914. označeno kao “sveti rat made in Germany”. Projekat se nije završavao samo na izdavanju fetve. Čitavi timovi orijentalista, etnologa, oficira i prevodilaca poslani su sa oružjem, zlatom i propagandnim materijalom u Egipat, na sjever Afrike, obale Crvenog mora, Mesopotamiju, Afganistan, Perziju, Afganistan kako bi pokrenuli muslimanske vladare i narode u rat protiv sila Antante. Njemački zagovornici ove „velike strateške igre“ bili su, međutim, previše idealisti kada je riječ o dometima fetve o džihadu. Smatrali su kako je dovoljno da šejhu-l-islam iz Istanbula ili ši'jski muftija iz Kerbele izdaju fetvu i da se muslimani automatski počnu ponašati po njenom nalogu. Njemački operativci su se prvo iznenadili kada su za pridobijanje naklonosti lokalnih muslimanskih vođa morali prvo dobro platiti u zlatnicima, a potom kada su izostala masovna previranja muslimana na Istoku. Druga greška njemačkih stratega bila je da nisu uzeli u obzir činjenicu da jednom razbukkali požar džihada više neće moći kontrolirati. To se tokom trajanja svjetskog rata pokazalo nemogućim. Odrzilo se i na međuvjerske odnose u Osmanskom carstvu, pa i samu sigurnost njemačkih vojnika na osmanskim teritorijama. Njih su Osmanlije počele kriviti za ulazak Porte u rat i gubitak teritorija, pa su čak zabilježeni i napada na Nijemce.¹⁰³ Porta je bila prisiljena da, na površini vodi rat protiv neprijatelja, a ispod površine i protiv navodnih prijatelja i neprijatelja.

Osmansko carstvo se, za manje od dvije nedjelje, našlo u ratu na tri fronta – na Kavkazu protiv Rusije, u Mezopotamiji protiv Britanije i u Galipolju protiv združenih francuskih i britanskih snaga. Britanski napad na područje Mezopotamije, u svrhu zaštite naftnih polja koje su Britanci tu posjedovali, označio je početak preplitanja nafte i politike u svjetskoj historiji XX stoljeća. Osmansko carstvo je izdržalo početne silovite nalete protivničkih vojski, nekoliko je puta prešlo i u protuofanzivu, ali više neće doživjeti nijedan dan mira. Osmanskim ulaskom u rat na stranu Centralnih sila najviše se okoristila Njemačka.¹⁰⁴ Porta je

101 S. Mahmutović, *Pravni položaj muslimana u Austriji s akcentom na bošnjačku populaciju*, <http://www.rijaset.ba/images/stories/GLASNIK/11-12/Pravni%20polozaj%20muslimana%20u%20Austriji.pdf>.

102 Opšir. I. Šabotić, *Život, ljudi i događaji: Tuzla na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, Tuzla 2019.

103 F. Karčić, *Kaiser, baron i džihad*, „Oslobodenje“, Sarajevo, 29. septembar 2012, 38.

104 Opšir. F. Fischer, *Griff nach der Weltmacht: Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914-1918*, Düsseldorf 1962. U kasno ljeto 1914, prvi njemački izaslanici krenuli su put Palestine, Irana i Afganistana da u kolonijalnom zaljeđu Britanaca sklope saveze sa lokalnim stanovništvom i da ih nahuškaju protiv Londona. Početkom novembra 1914. sa radom je počela Obavještajna

zabranila plovidbu Bosforom i Dardanelama svim ruskim, francuskim i britanskim brodovima. Rusija je polako prestajala biti velesila jer je svoj status održavala ponajviše snabdjevanjem sa zapada i to plovidbom kroz osmanske vode. Uskoro je bila prisiljena i javno priznati da prelazi u defanzivu po pitanju rata s Njemačkom. Njemačkoj strategiji išla je u prilog i činjenica što je Rusija morala otvoriti novi front u ratu s Osmanskim carstvom, što se na području Kavkaza vrlo brzo i dogodilo.¹⁰⁵

Njemački stratezi su osmanskoj vojsci povjerali zadatak da zadrži dio ruske vojske na Kavkaskom frontu. U sukobima sa Rusima ona je doživjela teške udare. Vojnici su umirali zatrpani u snijegu, promrzli, izloženi i čestim epidemijama. Britanci će se, s druge strane, iskrcati u Fag, u Perzijskom zaljevu, i početi da prodiru u Irak, dokopavši se Basre. Proglašenje nezavisnosti Egipta bio je novi udarac osmanskoj strani. U predvečerje izbijanja revolucije i boljševičkog preuzimanja vlasti, ruske carske snage spremale su se za konačni udar na Istanbul. Jedini značajniji osmanski uspjeh, uz ogromne žrtve, biće herojski otpor na Dardanelima. Saveznički zapovjednici su odluku, da se desantom osvoji poluostrvo Galipolje, donijeli nakon niza uzaludnih pokušaja bombardiranja s mora po vanjskim utvrdama koje su štatile ulaz u tjesnac Dardaneli. Snage Antante zaposjele su prije toga neutralno grčko ostrvo Lemnos, koji je trebao poslužiti kao polazište za osvajanje osmanskog teritorija. Winston Čerčil (Winston Churchill), lord britanskog Admiraliteta, smatrajući Galipolje strateški veoma bitnim, odlučio je 1915. poslati veći broj vojnika na to područje. To će se, ubrzo, ispostaviti kao katastrofa. Krajem aprila 1915. otpočeo je saveznički pokušaj proboja na Galipolju, koje kontrolira

---

centrala Orijenta koju je vodio Max von Oppenheim. Tu su planirani atentati i napadi, pripreman je propagandni materijal i leci, koji su se sastojali od slika da bi ih i nepismene mase mogle razumjeti. Osmanske vlasti su u novembru 1914. pozvale na džihad. Po njemačkom nalogu izvedeni su brojni atentati i eksplozivni napadi – fitilj je gorio. Do velike eksplozije koja je trebala da zapali britansku imperiju nije došlo. Muslimani nisu htjeli džihad zajedno sa nevjerničkim Nijemcima. Razočarani Oppenheim odlučio je da vrbuje arapske plemenske vođe. Htio je da stekne naklonost Šerifa Huseina, emira Mekke i Medine kao i Hidžaza, jednog od najuticajnijih ljudi na Arapskom poluostrvu. Ako bi on slijedio sultanov poziv na džihad, to bi izazvalo lančanu reakciju. Oppenheim je u proljeće 1915. otišao u Istanbul da bi se sreo sa Huseinovim sinom Fejsalom kojem je izložio svoje planove. Fejsal je od Oppenheima primio poklone, ali nije dao nikakvo čvrsto obećanje. Husein je i sa Britancima vodio pregovore koji su imali strategiju sličnu njemačkoj. Njihov cilj bio je slabljenje njemačko-osmanskog saveza i podsticanje Arapa na antiosmanski ustanak. Oppenheimov konkurent bio je Thomas Edward Lawrence, poznat kao Lorens od Arabije. Od decembra 1914. on je radio u uredu britanske tajne službe u Kairu. Britanci su Huseinu ponudili nezavisnost od Osmanlija i titulu “kralj Arabije”, uz obećanje vojne pomoći. Oppenheim je sa koferima, punim propagandnog materijala i novca, u ljeto 1915. putovao Arapskim poluostrvom da nahuška mase. Ali i Britanci su radili punom parom. Fejsal je, na kraju, ukazao povjerenje Britancima: 24. oktobra 1915, Henry McMahon, britanski visoki predstavnik u Kairu, napisмено je zagarantirao Huseinu britansku pomoć pri arapskim nastojanjima za nezavisnost. Husein je u ljeto 1916. pozvao na borbu protiv Osmanlija – prema: J. Lutteroth- F. Krings, “*Džihad*” za njemačkog cara, http://www.saff.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=763:dihad-za-njemackog-cara&catid=62:svijet&Itemid=82.

¹⁰⁵ *Ulazak Turske u Prvi svjetski rat*, <http://povijest.net/v5/20-stoljece/1-svjetski-rat/2010/ulazak-turske-u-prvi-svjetski-rat/>.

prilaz Crnom i Egejskom moru, planiran da bude uvod u zauzimanje Istanbula i ponovno otvaranje rute za opskrbu Rusije, kao i da se “potaknu kolebljivci u istočnoj Europi na suzdržavanje od saveza s Njemačkom. Francuzi su bili prvi koji su sugerirali pokretanje akcije na ovom ratištu ekspedicijom do Soluna, na proćelju Egejskog mora, kako bi zajedno s Rumunjskom i Bugarskom udarili na Austro-Ugarsku”.¹⁰⁶ Snage Antante su mahom bile trupe Britanskog carstva izvan Engleske (Irska, Australija i Novi Zeland) koje su činili dobrovoljci i neredovna vojska. Australijski i novozelandski armijski korpus skraćeno je nazvan ANZAC. Stjenovit teren Galipolja nije se pokazao pogodnim za proboj, a i osmanski otpor, pod zapovjedništvom Mustafe Kemala (kasnijeg predsjednika Republike Turske - Kemala Atatürka), bio je neočekivano snažan. Mustafa Kemal je, u bici na Galipolju (tur. Çanakkale Savaşı), u borbi za vis Čunuk bair, izdao naređenje vojnicima 57 regimente: “Ja očekujem da bi svaki od vas radije umro nego ponovio sramotnu priču iz balkanskih ratova”.¹⁰⁷ Balkanski ratovi su u osmanskoj svijesti ostavili dubokog traga kao izraz nemoći da se zaštiti teritorija i stanovništvo. Osmanske snage su zadržale svoje pozicije na visu Čunuk bair što će se pokazati presudnim za zaustavljanje ofanzivnog savezničkog prodora.¹⁰⁸

Ljeto 1915. obilježile su nove akcije, puškaranja, napadi granatama i bolesti kod Dardanela. Zbog nestašice vode bilo je teško održavati higijenu, te su “buknule razne bolesti, zbog nedostatka imuniteta mnogo više kod Turaka nego kod saveznika”. “Pakao kod Dardanela” ostaće zabilježen kao jedna od najskuplje plaćenih epizoda svjetskog rata: od aprila 1915. do januara 1916, prema nekim navodima, više je od 200.000 ubijenih ili ranjenih na strani Antante, a 120.000 žrtva na protivničkoj strani.¹⁰⁹ Saveznici su, svjesni neuspjeha operacije, u decembru 1915. započeli sa povlačenjem koje je okončano početkom januara naredne godine. U Australiji i Novom Zelandu, odakle je bio znatan broj vojnika, galipoljska tragedija će slovit kao nacionalna trauma.¹¹⁰

Krajem 1915. i početkom 1916. Austro-Ugarska je uspostavila okupacione režime u glavnim dijelovima Srbije i u Crnoj Gori. Iz Južne Srbije i dijelova Crne Gore javljano je da muslimanski živalj iskazuje prijateljski stav.¹¹¹ U Novi Pazar

106 M. M. Evans, *Bitke I. svjetskog rata*, http://seminarskirad.biz/seminarski/martin%20marix%20evans-bitke_i_svjetskog_rata.pdf.

107 F. Karčić, *Balkanski ratovi 100 godina poslije*, „Oslobodjenje“, Sarajevo, 13. oktobar 2012, 37.

108 Prema nekim navodima u osmansko-britanskom sukobu na Galipolju (Çanakkale) učestvovalo je i oko 50.000 osmanskih vojnika, porijeklom iz Sandžaka i Bosne i Hercegovine - opšir. *Glas islama*, br. 21, Novi Pazar, avgust 1998.

109 P. Dimon-F. Žoržon, *Umiranje jednog carstva (1908-1923)*, 750-751. Martin Marix Evans, pak, navodi da su saveznici “izgubili oko 252.000 ljudi, a Turci vjerojatno još 50.000 više” – prema: M. M. Evans, *Bitke I. svjetskog rata*, http://seminarskirad.biz/seminarski/martin%20marix%20evans-bitke_i_svjetskog_rata.pdf.

110 Bitka kod Galipolja, koju u Turskoj nazivaju Bitka kod Čanakkale (*Çanakkale Savaşı*), te *Dardanelles Campaign* (“Dardanelski pohod”), prema američkim izvorima, u Australiji i na Novom Zelandu predstavlja simbol velikog i nepotrebnog stradanja te se 25. april svake godine obilježava kao “Anzac Day” u spomen na žrtve Galipolja.

111 U mnogim internim administrativnim i objavljenim izvještajima ova uspješna okupacija je

je 21. novembra ušla Deseta austrougarska brigada i dijelovi Alpskog korpusa. Roda Roda, aktivni romanopisac na habzburškom propagandnom frontu, opisao je ulazak u ovaj grad: “Treba vidjeti ove Muslimane. Stotine njih je dotrčalo i neumorno su vikali “Živio”.¹¹² Brojni muslimanski uglednici u Sandžaku dobili su docnije zahvalnicu ili “belobende Anerkennung” u ime vojnih vlasti. Uključivanje u dobrovoljačke jedinice austrougarske vojske odnosilo se isključivo na muslimane iz Srbije i Crne Gore. Još u ranoj fazi rata, načelnik generalštaba Hecendorf (Franz Conrad von Hötzendorf) je smatrao da je uključivanje muslimanskih dobrovoljaca “poželjno i mora se svakako promovisati”.¹¹³ Vlasti su isticale da je Porta u savezu s Austro-Ugarskom, da svi Bošnjaci koji žele imaju pravo opcije za Osmansko carstvo, ili da se jave u austrougarsku vojsku.¹¹⁴ U Novom Pazaru se u dobrovoljce prijavilo preko 300, dok je u deževskom srezu 1916. mobilizirano oko 2.000 Bošnjaka.¹¹⁵ Iz rožajskog kraja oko 500 đurumlija poslato je na Karpate. Mali se broj vratio kućama. Iz peštorskog sela Kladnice u đurumlije je otišlo 160 ljudi.¹¹⁶

sprovedena uz podršku domaće muslimanske populacije. Među prvim akcijama bilo je puštanje srpskih ratnih zarobljenika - muslimana – vidi: T. Scheer, Habsburška okupaciona politika prema crnogorskim Albancima, Muslimanima i Turcima tokom Prvog svjetskog rata, u: *Crna Gora u Prvom svjetskom ratu*, 94.

112 T. Scheer, *Habsburška okupaciona politika prema crnogorskim Albancima, Muslimanima i Turcima tokom Prvog svjetskog rata*, 98; D. Maliković, *Pokreti trupa i borbe u nekadašnjem Novopazarskom Sandžaku 1914. i 1915. godine*, 178-179. Nakon uspostave nove lokalne uprave u Novom Pazaru upućen je telegram zahvalnosti caru Franju u Beč, odakle je 1. decembra 1915. stigao odgovor: “Primilo je premilostivo, sa velikim zadovoljstvom, poklonstvo i pozdrav muslimanskog općinskog zastupstva Novopazarskog na znanje i izradilo da se saopći Njegova previšnja hvala i pozdrav teško kušenom i hrabrom muslimanskom pučanstvu koje sada pod zaštitom savezničke vojske stoji”.

113 T. Šer, Opšte i posebne karakteristike habsburških okupacionih režima tokom Prvog svjetskog rata (sa posebnim osvrtom na Srbiju), u: *Prvi svjetski rat, Srbija, Balkan i velike sile*, Beograd 2015, 354-356. Regrutiranje okupiranog stanovništva za sopstvene vojne ciljeve, naročito u svojstvu vojnika, bilo je kršenje Haške konvencije. Austrougarski izvještaji govore o planiranih 10.000 vojnika muslimana iz Novog Pazara, Prijepolja i Pljevalja. Najmanje njih 3.000 borilo se u Galiciji ili su bili regrutirani u kraljevske i carske bošnjačke pukove – vidi: T. Scheer, *Habsburška okupaciona politika prema crnogorskim Albancima, Muslimanima i Turcima tokom Prvog svjetskog rata*, 102-103.

114 *Novovaroški kraj kroz istoriju*, Nova Varoš 1991, 218.

115 Dobrovoljci, nazvani “đurumlije” (tur. gönüllü – dobrovoljac), pozvani su da pomognu Osmanskom carstvu u borbi protiv Rusije. Bošnjaci - dobrovoljci nosili su austrougarsku uniformu, na rukavu su imali zelenu traku sa mjesecom i zvijezdom. Većina njih je upućena na Galicijski front, preko Kosovske Mitrovice, Skoplja, Niša i Beograda. Manji dio je upućen u Arabiju. Kako odziv nije bio dovoljno masovan 1917. vršene su u Sandžaku nove, prisilne mobilizacije. Vlasti su, na osnovu opštinskih popisnih knjiga, sastavljali spiskove. U novopazarskom kraju je, uz pomoć lokalnih organa vlasti, prikupljeno oko 2.000 ljudi. Naime, nakon podjele poziva licima koja su se trebala odazvati mobilizaciji, oni bogatiji su se obratili siromašnijim građanima, da ih, uz novčanu nadoknadu zamijene i odu umjesto njih. Kada je došao dan da se iz Novog Pazara ode u kasarnu u Kosovskoj Mitrovici, tamo su pošli oni koji su dobili pozive, kao i oni koji su ih trebali zamijeniti. U Kosovskoj Mitrovici je izvršena prozivka mobiliziranih. Prethodno je bilo dogovoreno da se prilikom prozivke stvarno mobiliziranih jave lica koja su ih trebala zamijeniti, dok bi se ovi prvi vratili svojim kućama. Uz pomoć lokalnih saradnika austrougarske vlasti su otkrile ovu “varku”, pa su mobilizirali i jedne i druge. U dva posebna transporta, 7. jula 1917, preko Skoplja, upućeni su u Istanbul.

116 S. Selimović, Neke karakteristike porekla i migracione dinamike stanovništva na području

Dobar dio njih u dobrovoljce je privukla propaganda, to što se Osmansko carstvo borilo na strani Centralnih sila.¹¹⁷

Stanovništvo je u Sandžaku mučno preživljavalo rat. Zabilježeni su i slučajevi smrti zbog gladi. Žito se teško nabavljalo.¹¹⁸ O prilikama u rožajskom kraju svjedočio je svojedobno 115-godišnji Delija Kalač: “U Kalačima se tri godine nije ni mjesilo ni jelo hljeba. Jeli smo hrastovu i bukovu koru, a kad ni toga nije bilo-pilotinu. Ljeskovu resu smo kuhali i pripremali kao kačamak”.¹¹⁹ Stanovništvo je u novovaroškom kraju, čim bi snijeg okopnio, obilazilo potoke, urvine i skladove između njiva i bralo zelje, koprive i razno korjenje. Cerovu ili klenovu koru su žene tukle u stupi i miješale sa šakom brašna i kopriva, pa od te mješavine pravile jelo. Na takvu ishranu išle su i bolesti. Najteža je bila epidemija groznice “španjolke”.¹²⁰ U pet parohija prijepoljskog sreza od “španske groznice” umrlo je 213, od tifusa 624 i “suve jevtike” 200 lica. U “velikom pomoru” mrtve često nije imao ko da

---

Sjenice, *Novopazarski zbornik*, br. 24, Novi Pazar 2000, 135. Nakon “Velikog rata”, vratio se svojim kućama tek svaki deseti.

117 U Novom Pazaru je nakon odlaska Bošnjaka u đurumlje bila “retkost videti mladog, zdravog i sposobnog čoveka”. Jedan od đurumlja iz dugopoljskog kraja bio je i Hazbo Bešić koji je docnije kazivao o svom ratovanju: “U Dugoj Poljani organi opštinskih vlasti rekli su nam da idemo u Istanbul. Kao nepismeni i neposvećeni mladići, mi nismo znali ni gde idemo, ali je naš san bio Istanbul. Za mnoge je to bio put bez povratka. Tek kad smo došli na stanicu u Novi Sad saznali smo da smo prevareni, umesto Istanbula doznali smo da nas transportuju u Poljsku na front Galicije. Kad smo stigli u Poljsku odmah su nas prihvatili turski oficiri. Komanda i sve ostalo bilo je na turskom jeziku, od koga mi nismo znali ni reči. Određeno vreme imali smo vojnu obuku, a naučili smo i nekoliko reči turskog jezika. Kasnije smo davali zajedničke straže gde se pokazalo da su Bošnjaci mnogo čvršći i disciplinovaniji od Turaka. Dugo vremena nismo videli hleb, pa smo se najviše hranili krompirom i nekom “aleman čorbom” (nemačka čorba). Na bojištima Galicije dugopoljske đurumlje pokazali su veliku hrabrost ali je izginuo veliki broj jer su Rusi bili mnogo bolje vojno obučeni i opremljeni. Ja sam jedan od malog broja onih koji su ostali živi” – vidi: F. Sebečevac, *Duga Poljana i okolina*, 69-70; upor. S. Selimović, *Kladnica-stanovništvo*, 125. U Anadoliji je, nakon završetka rata, ostao da živi i dio onih vojnika-đurumlja (“galijana”), koji su 1916. i 1917. bili mobilizirani u Sandžaku i borili se u Galiciji; opšir. *Novi Pazar i okolina*, Beograd 1969, 283-285; V. Brašanac, *Političke, ekonomske i prosvetne prilike u Prijepoljskom kraju za vreme austrougarske okupacije*, Simpozijum “Seoski dani Sretena Vukosavljevića”, XV, Prijepolje 1993, 196-197.

118 M. Radović, *Efendijina sećanja i kazivanja*, Novi Pazar 1998, 160. Istraživanje prošlosti ukazuje na varijacije društva, načine organiziranja života, strategije preživljavanja, razmišljanja, na nizove shvatanja ispravnog i pogrešnog. Heterogeni slojevi stanovništva nemaju istu sposobnost brzog orijentiranja i reorganiziranja. Sistematizirana znanja pokazuju ljudski interes da se teška vremena prežive sa što manje posljedica. Uvijek je tek mali dio masa svih profila agilniji, bori se i postiže promjenu svog položaja ili opšteg stanja, dok drugi dio stoji po strani društvenog života, prepuštajući se stihiji trajanja. Relacije tih dijelova društva, koje nije lako utvrditi, mijenjaju se nekad postupno, nekad brzo – vidi: R. Lovrenčić, Stvarni ili izmišljeni čovjek u historiografiji, *Pro tempore*, br. 10-11, Zagreb 2016, 409-410.

119 „Oslobođenje“, Sarajevo, 8. februar 1991.

120 *Novovaroški kraj kroz istoriju*, 225. Tokom perioda pandemije 1918. procenjuje se da je virus “španskog gripa” inficirao u svijetu oko 500 miliona ljudi, a da je od posljedica umrlo između 20 i 100 miliona. U poređenju sa brojem žrtava ratnih dejstava 1914-1918, koje iznose 17-20 miliona ljudi, biološki agens se pokazao “višestruko efikasnijim ubicom”; opšir. J. M. Barry, *The Great Influenza: The Epic Story of the Deadliest Plague In History*, New York 2004.

pokopa. U Babinama su bili angažirani muhadžiri sa Šerbetovca da sahranjuju mrtve pošto više nije bilo odraslih stanovnika.¹²¹

Etnički animoziteti često su uticali na sukobe tokom rata. Od Irske do Urala, “nacionalnost je postala izvor kolektivnog djelovanja i nasilja u zajednici”.¹²² U pogledu “jermenskog problema”, iskazanog u prvim godinama “Velikog rata”, čije je brutalno “rješenje” vezano za mjere osmanskih vlasti, uzroci se, prema navodima nekih autora, nisu mogli tražiti samo na njihovoj strani.¹²³ Rusija se još od kraja XIX stoljeća bila proglasila zaštitnikom Jermena, naoružavajući i ohrabrujući njihove separatističke pokrete. Tokom “Velikog rata” oni su se našli pod udarom sličnog ciklusa ruskih provokacija i osmanskih odmazdi. Osmanska vojska je, prema nekim navodima u literaturi na ruskom jeziku, na Kavkazu “потерпев сокрушительное поражение (потери составили 70.000 человек из 90.000), были вынуждены отступить. Отступающие турецкие войска обрушили всю злость от поражения на христианское население прифронтовых районов, вырезая на своем пути армян, ассирийцев, греков. Одновременно по всей стране продолжались аресты видных армян, нападения на армянские деревни”.¹²⁴ Ubistva i stradanja Jermena su se mahom dešavala u udaljenim oblastima istočne Anadolije i Sirije, gdje su oni umirali i od žeđi, tjelesne iscrpljenosti, kao i od ruku kurdskih bandita, tradicionalnih jermenskih neprijatelja. Znatno broj osmanskih oficira protestirao je zbog stradanja Jermena, neki su zato i strijeljani - kao “izdajnici domovine”.¹²⁵ Vlade Francuske, Velike Britanije i Rusije su ipak krajem maja 1915. objavile deklaraciju u kojoj su Porti objavili da će za “zločine Turske protiv čovječanstva i

121 J. Brašanac, *Učešće u srpskoj vojsci i pomori stanovništva prijepoljskog kraja u periodu 1912-1918. godine*, Simpozijum “Seoski dani Sretena Vukosavljevića”, XIV, Prijepolje 1992, 200-201.

122 Dijelom su te sukobe podsticale sve zaraćene strane da bi oslabile svoje protivnike potpirujući otpor kod etničkih manjina – vidi: J. Sheehan, *Rat posle rata*, Peščanik.net, 12. novembar 2018, <https://pescanik.net/rat-posle-rata/>.

123 Tokom “Velikog rata” došlo je do pobune Jermena u Osmanskom carstvu. U sukobima je nastradao veliki broj Jermena ali i muslimana, kao i od gladi, bijede i bolesti. Jermenski ustanici su ubijali muslimane u gradovima Arzejan, Bajbut, Turjan, Arzerum. Preko dvije trećine muslimana proglašeno je ili ubijeno u Jerevanu. Jermeni su bili izloženi također masovnim ubijanjima i progonima. Stradalo ih je nekoliko stotina hiljada, oko 200.000 jermenskih izbjeglica nastanilo se u Siriji. Precizni podaci o broju ubijenih Jermena su disktabilni. Malo ih je preostalo u istočnim provincijama osmanske države, koje danas sačinjavaju istočne i jugoistočne provincije Turske. Prema podacima jermenske crkve broj Jermena u osmanskoj državi prije 1915. iznosio je 2.100.000, a prema nekim turskim izvorima imalo ih je 1.300.000. Mehmed Nəcəf prenosi da je Hikmet Bayur naveo u knjizi *Türk inkilap tarihi (Historija turske revolucije)* kako je 1914-1918, stradalo 800.000 Jermena i 200.000 Grka “kao rezultat ubistava i deportacija ili u radnim logorima”. Neovisno o preciznosti ovih brojeva “malo je sumnje da je veliki broj ubijen ili umro zbog maltretiranja, iscrpljenosti radom, gladi, bolesti, starosti i vremenski nepogodnih uvjeta za vrijeme deportacije” - upor. S. Abedpour, *Masovno stradanje Ermena 1915. godine, Znakovi vremena*, br. 37, Sarajevo 2007, 156-157; M. Nəcəf, *Turska medijska debata o masakru nad Armenima*, u: *Genocid: slučajeви, poređenja i savremene rasprave*, Sarajevo 2007, 256-257; V. Dimitrijević, *Strahovlada: ogled o ljudskim pravima i državnom teroru*, Beograd 2016, 135; S. Hasanagić, *Suština jermenskog pitanja*, Brčko 2019, 21.

124 Оршір. *Геноцид армян и русская публицистика. Сборник*, Москва 1997.

125 T. Rajs, *Orijentalista: rešavanje misterije jednog neobičnog i opasnog života*, Beograd 2006, 121-122.

civilizacije”, smatrati odgovornim članove osmanske vlade i njihove agente koji su učestvovali u akcijama protiv Jermena. Stradanja Jermena bila su povod jednoj od prvih masovnih humanitarnih akcija. Američki kongres zvanično je posvetio jednu nedjelju godišnje kao “Dan pomoći Bliskom istoku”. Tokom 1915. prikupljeno je šest miliona dolara, dok je godinu dana poslije čak dvadeset miliona dolara donirano u ove svrhe.¹²⁶ Osmanska vlast je 1916. izašla sa detaljnim diplomatskim izvještajem, u namjeri da objasni velike antijermenske akcije, predstavljajući ih kao “odbrambene” mjere uperene protiv unutrašnje pobune.¹²⁷ Jedan od osmanskih argumenata u raspravama bio je i taj da je, i pored slučajeva hapšenja, ostalo sačuvano urbano, jermensko stanovništvo u Istanbulu. Jermenske zajednice nisu bile jedine koje su masovno stradale. U proljeće 1915. ruske snage koje su doprle do oblasti jezera Van, vodile su sa sobom bataljone dobrovoljaca – Jermena sa Kavkaza i iz osmanske države. Osmanske snage nisu mogle odbiti njihove napade prije početka jula mjeseca. Do tada je, međutim, pogubljeno ili prognano na desetine hiljada muslimana. Isti scenario se ponovio i nekoliko mjeseci docnije, kada su Rusi zauzeli u februaru 1916. Erzurum, kao i dobar dio istočne Anadolije, dopirući do Muka na jugu, a na sjeveru do Trabzona i Erzindžana. Muslimansko stanovništvo je platilo danak zbog osmansko-jermenskog sukoba. Poratne statistike su pokazale da je svaka od provincija koje su bile pod ruskom okupacijom i izložene jermenskim udarima, bilježila značajan pad stanovnika – radilo se o više stotina hiljada lica – veliki dio njih je stradao u “masakrima koje je počinio neprijatelj”.¹²⁸

Poboljšanje kvaliteta života civila ima centralno mjesto u objašnjenju pobjede Saveznika 1918. godine. Veza između kvaliteta života civila i morala vojnika je direktna. Kad je Bugarska krajem 1918. kapitulirala, presječen je koridor koji je povezivao Njemačku, Austro-Ugarsku i Osmansko carstvo. Bilo je jasno da će Porta tražiti primirje, odnosno da mora kapitulirati. Za poraz su okrivljene neke izbjegle vođe mladoturskog pokreta, pa su, u odsustvu, osuđene na smrt.¹²⁹ Sporazum o prekidu vatre između Osmanskog carstva i Velike Britanije, kao

126 Izvještaji i svjedočenja o jeremskom stradanju dolazila su od misionara, primarno američkih, kao i od brojnih diplomata. Čerčil je docnije zapisao da je “armenski narod izašao iz Velikog rata rasijan, iskorijenjen u mnogim oblastima i smanjen zbog masakra, ratnih gubitaka i prisilnih deportacija – prema: N. Anđelić, *Kratka povijest ljudskih prava*, Sarajevo 2008, 149-150; opšir. A. Asman, *Oblici zaborava*, Beograd 2018.

127 T. Rajs, *Orijentalista: rešavanje misterije jednog neobičnog i opasnog života*, 121-122.

128 P. Dimon-F. Žoržon, *Umiranje jednog carstva (1908-1923)*, 753.

129 Odlukom prijekog suda u Istanbulu 1919, na smrt je osuđen “trijumvirat paša” režima mladoturaka: veliki vezir Mehmed Talat i ministri rata i mornarice, Ismail Enver i Ahmed Džemal, dužnosnici Komiteta jedinstva i progresa, optuženih, između ostalog, nakon britanskih diplomatskih pritisaka, i za stradanje Jermena (za „deportaciju i masakr”). Oni su, dvije-tri godine potom, izgubili živote u emigraciji, pod različitim okolnostima. Osmanska država, kaže Mark Mazower, “nije bila totalitarna država sa jasnim komandnim lancem. Državni činovnici su se u mnogim stvarima oslanjali na lokalne viđenije ljude, plemenske poglavare i hajduke. Sama vlada je bila u rukama trijumvirata koji je odgovarao partiji – Komitetu jedinstva i progresa – kojoj nisu bili strani mračniji aspekti politike” – prema: M. Mazover, *Kratki rezovi*, Pešćanik.net, 7. april 2010, <https://pescanik.net/kratki-rezovi-3/>.

predstavnik Antante, potpisan je 30. oktobra 1918. u luci Mudros na egejskom ostrvu Lemnos. On je zapravo bio osmanska kapitulacija.¹³⁰ Kraj rata u docnijoj turskoj historiografiji objašnjen je uprošćeno: “Nismo mi izgubili rat, već naši saveznici”. Vojska je morala da prihvati poraz, jer su prijatelji izgubili – to je “bio veoma čest argument” (B. Bilmez).¹³¹ Osmanlije su se 1918. obavezale predati garnizone u Hidžazu, Jemenu, Siriji, Mesopotamiji, Tripolitaciji i Kirenaiki. Antanti je dozvoljeno da zauzme Dardanele, Bosfor, Batumi, tunele u masivu Taurus. Njene snage su dobile i dozvolu da, u slučaju nereda, okupiraju “šest jermenskih vilajeta” u Anadoliji, kao i pravo da, prema potrebi, zauzmu bilo koju stratešku tačku. Osmanska vojska je demobilizirana, a osmanske luke, pruge i svi strateški objekti, predati su na korišćenje jedinicama Antante. Započeo je grabež sila pobjednica nad ostacima nekada moćne države.¹³² One su ignorirale ekumensko nasljeđe kasnog Osmanskog carstva. Umjesto toga, senzacionalistički su isticali njegove mane i odlučili da ga podijele.¹³³ Prisiljeno da pristane na okupaciju, ono je zapravo “prestalo da postoji”, mada je na papiru, očuvan privid nezavisne države. Glavnu riječ vodila je okupaciona vlast. Krajem 1918. Istanbul su okupirali su francuski i britanski vojnici. Ubrzo su stigli i Italijani. Grad je podijeljen na tri administrativne zone. Tokom “Velikog rata” muslimanska populacija u Carstvu pretrpjela je znatne gubitke, nastradalo je između 1,2 i 2 miliona muslimana.¹³⁴

Mladoturska revolucija iz 1908, sa obećanjima o ustavu i “osmanizmu”, nije ispunila svoje ciljeve. Gorke nedaće “Velikog rata” i poratni događaji iza njega zapečatili su sudbinu osmanskog oblika pluralne koegzistencije.¹³⁵ Ugovorom u Sevru, potpisanom 20. avgusta 1920. u predgrađu Pariza, osmanskoj državi, koja je trebala ostati bez velikog dijela svoje teritorije, izdiktirani su uslovi mira koji su označili “krah osmanskog upravljanja državom”. Bilo je predviđeno, uz reparacije i niz drugih nepovoljnih odredbi, da se ova država odrekne prava nad arapskim zemljama i sjevernom Afrikom. Planirana je uspostava nezavisne Jermenije, autonomnog Kurdistan, da se Grčkoj pripoji istočna Trakija, zapadna

130 D. Tanasković, *Turska i Prvi svetski rat, Diplomacija i bezbednost*, br. 2, Beograd 2018, 41.

131 *Različita tumačenja rata*, <http://www.dw.de/razli%C4%8Dita-tuma%C4%8Denja-rata/a-17481526>.

132 Porazom Osmanlija i Nijemaca 1918, evropske imperijalističke sile su preuzele osmansku ulogu na Bliskom istoku. Arapi su se našli podijeljeni u nove države pod britanskim i francuskim vodstvom. Nove granice su se brzo pokazale prilično elastičnima, zahvaljujući čemu su poslije uslijedili brojni sukobi. Kurdi, podijeljeni između Turske, Irana, Iraka i Sirije, u XX stoljeću borili su se protiv vlada svih tih država, sve u želji da ostvare svoja kulturna i politička prava – prema: Z. Bertović Skračić, *Turci obilježili povijest: kako je Osmansko carstvo uništilo 20. stoljeće*, <http://www.express.hr/brifing/kako-je-osmansko-carstvo-unistilo-20-stoljece-692#>.

133 U. Makdisi, *Kosmopolitske Osmanlije*, Pešćanik.net, 19. decembar 2019, <https://pescanik.net/kosmopolitske-osmanlije/>. Britanski admiral Koltorp, zadužen za njegovu političku i administrativnu kontrolu, imao je “čvrst stav da ni prema jednom Turčinu ne treba pokazati simpatije. Svaka razmjena ljubavnosti i uvidavnosti strogo je zabranjena”.

134 S. Abedpour, *Masovno stradanje Ermena 1915. godine*, 156-157.

135 B. Braude-B. Lewis, *Uvod*, u: *Kršćani i jevreji u Osmanskoj carevini: funkcioniranje jednog pluralnog društva*, 68.

anadolska obala sa centrom u Izmiru i ostrva Imroz, Tenedos i Dodekanez.¹³⁶ Arnold Tojnbi (Arnold Toynbee), britanski historičar, ugovor iz Sevra opisao je kao “katastrofalni diplomatski neuspjeh, pošto je u potpunosti ignorisao stanovište jedne od budućih potpisnica”.¹³⁷ Osmansko carstvo je bilo obavezno da preda ratnu flotu pobjednicima, da svede svoju vojsku na 50.000 ljudi. Ono bi se možda izborilo za povoljnije rješenje, da ga “jermenski problem” nije lišio podrške potencijalnog saveznika na Versajskoj konferenciji – SAD. Osmanski predstavnici na Versajskoj konferenciji nisu prihvatili krivicu za progon Jermena, ali su njihovo ponašanje savezničke sile tumačile kao znak slabosti. Umjesto da postignu dogovor sa osmanskim vlastima i inauguriraju neku vrstu ustavne monarhije prozapadne orijentacije – Saveznici su ponižavali Osmanlije, dozvoljavajući Grcima da okupiraju dijelove Osmanskog carstva, u težnji da uspostave Helensko carstvo u aleksandrovsom stilu.¹³⁸

Etnicitet je kroz religiju, jezik, običaje oduvijek pratio ljude. S rastom nacionalizma je pridobio novo značenje i važnost.¹³⁹ Osnovni sistem međunarodne zaštite manjina, uspostavljen u pogledu nekih zemalja u XIX stoljeću na osnovama sporazuma za koje su garanti bile velike sile, pružao je prividnu sigurnost manjinama koje su živjele u državama ograničenim obavezama koje su proisticale iz tih sporazuma. Sistem je posebno kritiziran zbog nedosljednosti i nedostatka nadzornog mehanizma koji bi provjeravao da li se odredbe ugovora doista i primjenjuju. Međunarodna zaštita manjina nije do 1914. predstavljala opštu ustanovu, već individualne slučajeve proizišle iz nastanka novih država, odnosno teritorijalnog prekomponiranja.¹⁴⁰

136 A. Muharemi, *Turska: uvod u povijest, unutarnju i vanjsku politiku*, Zagreb 2012, 260-261; M. Kampanini, *Istorija Srednjeg istoka (1798–2006)*, Beograd 2011, 134-135. Patrijaršija u Istanbulu je, po naredbi grčkih političara, prekinula odnose sa osmanskom vladom i izbacila turski jezik iz grčkih škola. Vaseljenski patrijarh se, umjesto osmanskim, okretao britanskim okupacionim vlastima u vezi s rješavanjem civilnih pitanja. Mitropolit Dorotej, vršilac dužnosti patrijarha, posjetio je Zapadnu Evropu 1920, vršeći propagandu u korist grčke stvari. On je čak sugerirao velikim silama ideju o likvidaciji osmanske uprave. Krajem novembra 1921. za carigradskog patrijarha izabran je atinski mitropolit Meletije koji se tada nalazio u Americi. Osmanske vlasti su imale informacije da on dolazi sa potporom Britanaca i da će proglasiti Vizantijsko carstvo. Meletije nije priznat, niti je Patrijaršija tražila njegovo priznanje od osmanskih vlasti kako je inače bilo uobičajeno – vidi: R. Radić, *Kalendarsko pitanje*, Peščanik.net, 5. januar 2011, <https://pescanik.net/kalendarsko-pitanje>.

137 F. Karčić, *Dva fantomska sporazuma*, “Oslobođenje”, Sarajevo, 22. avgust 2015, 27. Protiv takvog nepravednog mira”, napisao je 1924. hrvatski političar Stjepan Radić, “digao se turski narod tako jednodušno, tako požrtvovno, tako neustrašivo... da je što oružjem što diplomacijom Englesku maknuo sa Kavkaza, iz Carigrada i sa Dardanela, Italiju i Francusku iz južne Male Azije, a grčku vojsku da je raztepaio i gotovo u more natjerao [...] Još su veći turski uspjesi u tom, što su zapadne velevlasti bile prisiljene mirom u Lozani priznati podpunu vanjsku i unutrašnju suverenost turske države i turskog naroda” – prema: A. Vlašić, *Hrvatistan Kaynaklarına Göre Mustafa Kemal Atatürk Ve Kurtuluş Savaşı, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 33(96), Ankara 2017; 56, nap. 31.

138 T. Rajs, *Orijentalista: rešavanje misterije jednog neobičnog i opasnog života*, 123.

139 A. Bell-Fialkoff, *Ethnic Cleansing*, London 1996, 60; opšir. vidi: V. Petrović, *Etničko čišćenje: geneza koncepta*, Beograd 2019.

140 Upor. V. Degan, *Zaštita manjina na Balkanu putem međunarodnih ugovora*, *Pregled*, br. 10, Sarajevo 1974, 1005-1009; M. Bartoš, *Međunarodno javno pravo*, I, Beograd 1954, 424-425; *Prava pripadnika etničkih, verskih i jezičkih manjina*, Beograd 2001, 31.

Princip prava i pravičnosti za „sve narode“ svijeta prvi put je javno istaknut u januaru 1918. u govoru američkog predsjednika Vudroa Vilsona (Thomas Woodrow Wilson) pred Kongresom SAD. On je nabrojao 14 uslova, u historiografiji poznatih pod nazivom „14 tačaka“, koji je trebalo da predstavljaju program svjetskog mira. Vilsonov program je podrazumijevao postojanje jednog „opšteg međunarodnog udruženja“ koje bi garantiralo političku nezavisnost, teritorijalni integritet i ravnopravnost malih i velikih država. Ove ideje bile su u suprotnosti sa principima sigurnosti, moći, uticaja i traženja ravnoteže snaga, manje ili više uspješnim, koje su evropske sile stoljećima primjenjivale u vođenju svoje politike. Vilson je oličavao, na svoj način, snagu jedne nove države na međunarodnoj sceni, baziranu na njenoj geografskoj poziciji, ekonomskom i finansijskom razvoju i šarolikom sastavu stanovništva. Vilsonovih 14 tačaka poslužilo je kao osnova za potpisivanje primirja sa Njemačkom i za početak u januaru 1919. Konferencije mira u Parizu. Prvi put u historiji, o mirovnom ugovoru su diskutirale samo sile pobjednice, a rješenja su saopštena pobjeđenima kako bi ih usvojili ili odbacili u cjelini. Mir je diktiran pobjeđenima. Odredbe mirovnih ugovora u Parizu 1919. nosile su klicu budućih sukoba, nisu uspjele približiti suprotnosti pobjednika i poraženih.¹⁴¹ Pobjedničke sile su govorile o “ratu nametnutom agresijom Njemačke i njenih saveznika”. Pobjeda je, i pored velikih principa 14 tačaka, prvenstveno pripadala velikim silama. Osnovni problem je i dalje ostao ostvarivanje ideale pravde i pravednosti u svijetu u kome se stalno razmišlja u kategorijama odnosa snage, jačine uticaja i konkurencije nacionalnih politika. Sve važne političke odluke donošene su u malom odboru od tri člana koji su sačinjavali Vilson i predsjednici vlada V. Britanije i Francuske, Dejvid Lojd Džordž (David Lloyd George), i Žorž Klemanso (Georges Clemenceau). Država je ostala u centru njihovih preokupacija i mada su oni podržavali kraj tri carstva (ruskog, austro-ugarskog i njemačkog), ostalo je otvoreno pitanje kako stvoriti nacionalnu državu u Čehoslovačkoj ili među južnim Slovenima, među narodima različitih kultura i tradicija. Tako se i sam princip „prava naroda na samoopredeljenje“ ukazivao kao problematičan.¹⁴² Sile pobjednice primijenile su nakon 1918, međunarodno pravo da bi preuredile mapu Evrope, rasparčavajući i dijeleći ono što su izgubili Njemačka, Osmansko carstvo, Bugarska i države nasljednice Habsburškog carstva – Austrija i Mađarska. Princip “jedna nacija, jedna država” nije uspostavljen do pune mjere koju je omogućavala etnografska konfiguracija Evrope, „ali je bio sproveden bliže nego ikad ranije“. Najbitnije nasljeđe “Velikog rata” (“rata imperija”) je dominacija nacionalnog principa i proklamacija nacionalnih država kao primarnog subjekta globalne

141 D. Aleksić, Versajska Evropa u potrazi za mirom, *Kultura polisa*, br. 25, Novi Sad 2014, 221-222; O. M. Pintar-D. Šarenac, Prvi svetski rat – uzroci i posledice, u: *Zbornik – Ka razvijenoj demokratiji*, Beograd 2013, 116-124.

142 S. Sretenović, Reparacije pobjeđenih, dugovi pobjednika: slučaj Francuske i Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslavije, *Filozofija i društvo*, br. 1, Beograd 2009, 224-225; opšir. Д. В. Грушкин, *Право народов на самоопределение: история развития и воплощения идеи*, Москва 2008.

politike. Za milione ljudi, ostavljenih van „njihovih“ država-nacija predviđena je zaštita vjerskih, kulturnih, jezičkih prava u novim državama-nacijama kao nadoknada. Prema međuratnim sporazumima „pobjednici su odnijeli plijen, ali uz odredbe često zaodjenute u idealistički jezik nacionalnog samoopredjeljenja i pravde“.¹⁴³ Okončanje rata je praćeno prekrajanjem mape Evrope. Sa osloncem na “princip narodnosti”, pristupilo se zaokruživanju u etničkom pogledu istovjetnog ili bliskog stanovništva unutar nacionalnih država. To je dovelo do smanjenja broja pripadnika manjina. Teritorijalna prekomponiranja su, pak, “proizvodila” i nove manjine. Nakon 1918, umjesto nekadašnjih 60 miliona, u Evropi je bilo još oko 30 miliona pripadnika nacionalnih manjina, tj. ljudi koji su živjeli izvan svojih nacionalnih država.¹⁴⁴ Svjetski rat izazvao je “prvu poplavu izbačenog ljudskog tovara”, stvarajući milione izbjeglica.¹⁴⁵ Zbog takve pojave stvoren je i “dokument” za one koji administrativno nisu postojali ni u jednoj državi. To je bio tzv. Nansenov pasoš Društva naroda, nazvan po norveškom istraživaču Fridtjofu Nansenu (Fridtjof Nansen), koji je svoju karijeru izgradio kao “prijatelj onih koji prijatelja nemaju”.

Vlasti u novim evropskim državama su umanjivale pozitivna dostignuća višenacionalnih država iz kojih su one potekle.¹⁴⁶ Manjine nisu smatrane, sa izuzetkom određenih slučajeva, kolektivnim entitetima. Zaštita je upravljena na manjine u smislu pojedinca nasuprot grupi. Na Mirovnoj konferenciji u Parizu, a potom i u Društvu naroda, vođene su žustre rasprave o zaštiti nacionalnih manjina u novim državama u Srednjoj i Istočnoj Evropi, iako taj problem nije bio zadovoljavajuće riješen ni u glavnim savezničkim državama (Francuska, Italija, Japan, SAD i Velika Britanija). Pobjedničkim silama se, kada je riječ o manjinama, činila najprihvatljivijom načelna odredba Mirovne konferencije - da im ove sile ne namjeravaju dati neke posebne privilegije, već samo da nastoje spriječiti borbu rasa, te dati manjinama tek pravednu zaštitu.¹⁴⁷ Specijalna komisija je predložila Mirovnoj konferenciji da se ustanovi Međunarodni krivični tribunal čija bi se nadležnost proširila i na “kršenje prava čovječnosti”. Ovaj prijedlog nije naišao na pozitivan prijem SAD, pošto nisu postojali “utvrđeni i univerzalni standardi čovječnosti”.¹⁴⁸

143 Dž. Mertus, Nacionalne manjine po Dejtonskom sporazumu: pouke iz istorije, *Korak*, br. 11, Sarajevo 2008, 44.

144 B. Krivokapić, Zaštita manjina između dva svetska rata – osvrt na neke posebne slučajeve, *Međunarodni problemi*, br. 1-2, Beograd 2005, 100-101. Znatan dio Nijemaca “preko noći” obreo se u drugim državama. Raspadom Habsburškog carstva veliki dio njegovog njemačkog življa pripao je Italiji, Kraljevstvu SHS, Čehoslovačkoj i Mađarskoj. Stvorene su i nove manjine: mađarska u Rumuniji, Čehoslovačkoj i Kraljevstvu SHS, bugarska u Rumuniji, Grčkoj i Kraljevstvu SHS. Neke ranije manjine su došle pod vlast novog suverena.

145 E. Hobsbaum, *Doba ekstrema: istorija Kratkog dvadesetog veka 1914-1991*, 44-45.

146 “Očevi osnivači” novih država Srednje Evrope ispunili su “svoj zadatak isuviše dobro” – prema: Č. Ingrao, Deset nenaučenih lekcija o Srednjoj Evropi – pogled istoričara, *Helsinške sveske*, br. 10, Beograd 2001, 16.

147 M. Sobolevski, Nacionalne manjine u Kraljevini Jugoslaviji, u: *Dijalog povjesničara-historičara*, II, Zagreb 2000, 397.

148 M. Simić, *Zločinačka politika*, “Pravda u tranziciji”, br. 3, Beograd, februar 2006, 22.

U Versaju je “šezdeset miliona ljudi dobilo svoju vlastitu državu”, no milioni drugih su pretvoreni u manjine.¹⁴⁹ Manjinska pripadnost u multinacionalnoj državi bila je nešto drugo od one u naciji-državi. Nejednakost je postala akutna nakon 1918, s pojavom novih i rekonfiguriranih nacija-država izdignutih iz pepela Habsburškog, Osmanskog i Ruskog carstva.¹⁵⁰ Te države su, u prosjeku, bile znatno manje, “potlačeni narodi” unutar njih sada su se nazivali “potlačenim manjinama”.¹⁵¹ U Evropi je, odredbama Versajskog mirovnog ugovora, čiji su autori bili predstavnici pobjedničkih sila Francuske, Italije i Velike Britanije, 28. juna 1919. utvrđen novi poredak. Ovim ugovorom zaštita manjinskih prava prvi put je postavljena na nacionalni princip, pa je vjerski princip održavan u međunarodnim ugovorima XIX stoljeća, potisnut. Ove su odredbe imale tretman obaveza međunarodnog značaja pod garancijom Društva naroda.¹⁵² U tom smislu bila je predviđena i detaljna procedura za njihovo implementiranje. Prilazeći zemljama izraslim na ruševinama Habsburškog i Osmanskog carstva, posebice balkanskim zemljama, kao “nepunoljetnim” ili “neprosvećenim”, sile koje su krojile versajsku Evropu, htjele su da ih obavežu na poštivanje prava manjina. Ugovori o njihovoj zaštiti imali su zadatak da osiguraju manjinama stepen “zaštite i pravice koje će ih postepeno dovesti da se utope u narodnu zajednicu kojoj pripadaju” govorio je Ostin Čemberlen (Austen Chamberlain) pred Savjetom Društva naroda. Francuski ministar Aristid Brijan (Aristide Briand) je na istom mjestu kazao da nije riječ o iščezavanju manjina “nego takvoj vrsti asimilacije koja čini narod većim a ne umanjuje malu porodicu”. Prema njihovom sudu, problem manjina nije bio pravne prirode, već pitanje humanosti i oportuniteta.¹⁵³ “Veliki rat” ugradio je sebe u buduće sporove oko državnih granica i nacionalnih manjina. Sistem zaštite manjina

149 “Među njima su bili Židovi, Romi, Ukrajinci i Makedonci, no također i bivše vladajuće skupine poput Nijemaca, Mađara i Muslimana. Kako se ova posljednja kategorija naročito smatrala civiliziranim od seljačkih skorojevića koji su im sad zapovijedali, nisu lako prihvatili ideju da bi se trebali asimilirati u novu nacionalnu kulturu” – cit. prema: M. Mazower, *Mračni kontinent: europsko dvadeseto stoljeće*, Zagreb 2004, 52; Opšir. *Oni su stvorili mir: Versailleski mirovni ugovor viđen iz Francuske i iz drugih zemalja*, uredio S. Berstein, Zagreb 2019.

150 M. Todorova, *Imaginarni Balkan*, 65; R. Brubaker, Nacionalna homogenizacija i etnička reprodukcija na europskoj periferiji, *Diskrepancija*, br. 16-17, Zagreb 2012, 119-123.

151 E. Hobsbawm, *Nacije i nacionalizam: program, mit, stvarnost*, 147.

152 Utvrđen je poseban međunarodni režim zaštite za 17 država (Austrija, Bugarska, Mađarska, Turska, Grčka, Poljska, Kraljevstvo SHS, Rumunija, Čehoslovačka, Finska, Albanija, Litvanija, Letonija, Estonija, Irak, kao i Njemačka u odnosu na Gornju Šleziju, i Finska). Obaveze u pogledu zaštite manjina nametnute su ratnim gubitnicima (Austriji, Mađarskoj, Bugarskoj i Osmanskom carstvu), novostvorenim državama (Poljska, Čehoslovačka), državama koje su dobile značajna teritorijalna proširenja (Kraljevstvo SHS, Grčka, Rumunija), kao i onima koje su naknadno tražile prijem u Društvo naroda (Finska, Albanija, Litvanija, Latvija, Estonija i Irak) – vidi: B. Krivokapić, *Zaštita manjina između dva svetska rata – osvrt na neke posebne slučajeve*, 101; M. Horvatić, *Manjine u međunarodnim odnosima: položaj Hrvata u SRJ*, magistarski rad, Fakultet političkih znanosti, Zagreb 2000, 27-28; opšir. A. X. Абашидзе, *Защита прав меньшинств по международному и внутригосударственному праву*, Москва 1996.

153 J. M. Jovanović, *Diplomatska istorija Nove Evrope 1918-1938*, knj. II, Beograd 1938, 293; R. Petković, *XX vek na Balkanu: Versaj, Jalta, Dejton*, Beograd 1996, 52.

doživio je neuspjeh. Režimi u balkanskim i susjednim zemljama bili su odveć zadojeni nacionalizmom da bi poštovali prava manjina, čiji se položaj najčešće dovodio u kontekst stanja državnih odnosa. Ako su oni bivali lošiji, utoliko je i položaj pripadnika manjina bivao teži. Samoopredjeljenje nacija je, nakon 1918, ostvareno kao sveopšte načelo, ali više za pobjednike nego za gubitnike. Nastala su veća migraciona kretanja na cijelom Balkanu.

Velike sile, osim kratkotrajnog “incidenta sa sanstefanskom Bugarskom” ubrzo poništenog u Berlinu 1878, “nikada nisu podržale nijedan velikodržavni projekat na Balkanu. Jer, takvi projekti unose nerazrešivu nestabilnost u to područje budući da svi njegovi narodi imaju svoje “megali ideje”.¹⁵⁴ Kada je Vudro Vilson 1918. predstavio viziju koja je podrazumijevala nestanak imperijalnih identiteta u korist prava nacija na “samoopredjeljenje”, nacije u nastanku unutar Osmanskog i Habsburškog carstva, skočile su da iskoriste ukazanu priliku. Kraj carskih sistema u Evropi i na Bliskom istoku pokrenuo je “niz malih genocida po čitavom kontinentu”. U takvom okruženju znatan broj Jevreja zažalio je za nestalim carstvima u kojima je život bio relativno miran i siguran. Desetine “hrišćanskih nacija” nije žalilo za propalim carskim kućama: znale su tačno šta će poduzeti čim steknu kontrolu nad sopstvenim prostorom na karti.¹⁵⁵ Habsburška monarhija, svojedobna “odbrana Evrope” od Osmanlija, stvorena iz historijske nužde – “nenamjerno djelo Sulejmana Veličanstvenog” (P. Kouls), nestala je prije kraja Osmanskog carstva. Evropa, podijeljena na države pobjednice i poražene, počela je da gubi svoju “odlučujuću prevlast” u drugim dijelovima svijeta.¹⁵⁶ Geopolitika ukazuje na “veze i uzročne odnose između političke moći i geografskog prostora”, polazi od pretpostavljenog značaja geografskog faktora za upravljanje međunarodnim odnosima. Politička geografija je najznačajnije pitanje tih odnosa.¹⁵⁷ Kada se dio geoprostora političkom/

154 Dubravka Stojanović u tom kontekstu pominje mit u postjugoslavenskoj Srbiji kako su tajnim Londonskim ugovorom, sklopljenim u aprilu 1915. između sila Antante i Italije, saveznici Srbiji navodno ponudili “Bosnu i Hercegovinu, Slavoniju, Srem, Bačku, južnu Dalmaciju i severnu Albaniju”, ali da ona to nije prihvatila zbog zahtjeva za teritorijalnom odricanjima na jugu. Srbija nije imala uticaja na ovaj sporazum, niti su je o njemu zvanično informirali njeni saveznici. Srpska vlada je ulagala ogromne napore da sazna njegovu sadržinu. Nju je objelodanio Vladimir Ilić Lenjin nakon revolucije u Rusiji, ustajući protiv dotad važećih principa tajne diplomatije. Nakon Lenjinovog *Dekreta o miru* (novembar 1917) sovjetska vlada počinje da objavljuje dokumenta tajnih diplomatskih arhiva Ruskog carstva. Srpska vlada zapravo nije ni znala šta Londonski ugovor sadrži. To je sporazum u kome se govori jedino o teritorijama koje bi trebalo da pripadnu Italiji i nijednom riječju se ne pominju tada austrougarske zemlje u zaljeđu jadranske obale – te teritorije nisu spadale u italijansku interesnu sferu, pa nisu ni bile predmet pregovora. Saveznici tada nemaju u planu cijepanje i uništenje Austro-Ugarske, sve do proljeća 1918. godine – nav. prema: S. Ast, *Juriš novih istina*, “Vreme”, br. 622, Beograd, 5. decembar 2002.

155 T. Rajs, *Orientalista: rešavanje misterije jednog neobičnog i opasnog života*, 134-135; opšir. R. Gerwarth, *The vanquished: Why the first world war failed to end, 1917-1923*, New York 2016.

156 Opšir. Z. Brzezinski, *Velika šahovska ploča: američki primat i njegovi geostrateški imperativi*, Varaždin 2000. Američki mirotvorci su smatrali da međunarodni sistem treba da se zasniva na samoopredjeljenju naroda, a diplomatija na “javnim ugovorima bez tajnih sporazuma” – vidi: H. Kisindžer, *Diplomatija*, I, Beograd 1999, 7.

157 Geopolitika je studij odnosa geografskog prostora i politike. Primarni objekt njenog proučavanja je odnos između prostora, moći i stanovništva. Svaki svjetski geopolitički poredak mješavina je

administrativnom granicom odvoji od druge cjeline postaje teritorija, na kojoj se, vremenom, izgrađuju materijalne i nematerijalne specifičnosti koje tvore njen identitet. Osvajanje geoprostora i borba za njegovo posjedovanje traje od iskona.¹⁵⁸

“Veliki rat” je izmijenio političku kartu Evrope. On je više od bilo kog drugog niza događaja kreirao budući svijet. Do temelja je uzdrmao i islamsku orijentalnu civilizaciju. Orijeentalista Leon Kaetani (Caetani), upozoravao je 1919. o efektima tog rata: “Čio orijentalni svijet, od Kine do Mediterana, sada je u previranju. Svuda gori skrivena vatra antievropske mržnje. Nemiri u Maroku, bune u Egiptu, Arabiji i Libanu, predstavljaju različite manifestacije istog dubokog osjećanja i za cilj imaju pobunu orijentalnog svijeta protiv evropske civilizacije. Glavni razlog ovog upozorenja jeste saznanje da Antanta želi da razbije Osmansko carstvo dijeleći njegovu teritoriju svjetskim silama i ustupajući Palestinu Jevrejima”.¹⁵⁹ Izgonom iz Evrope i iz arapskih zemalja ovo carstvo je svedeno na svoju najužu teritoriju - Malu Aziju, koja također nije bila pošteđena dalje grabeži. Snage Antante, predvođene Britancima, ušle su 1919. u Osmansko carstvo. Britanski premijer Lojd Džordž (David Lloyd George), osmanski protivnik, ponudio je regentu Aleksandru Karađorđeviću da i jedinice Kraljevstva SHS budu u zajedničkim okupacionim snagama. Regent se posavjetovao sa premjerom Nikolom Pašićem i ovaj je sročio telegram u kojem je rečeno da su “Srbi i Turci namirili svoje račune u ratu 1912. godine. Od tada oni mogu da budu samo prijatelji”.¹⁶⁰ Okupacione snage su ušle na osmansku teritoriju sa ubjeđenjem u vjerodostojnost propagande da su Osmanlije bezrazložno pobile milione hrišćana, te su time izgubili pravo da upravljaju sami sobom, “čime se još jednom dokazala nadmoć zapadne civilizacije nad islamskom”. Demografija je, po predmetu koji obrađuje, pogodna za “ideološko i političko korumpiranje”. U naučnom zaključivanju brojevi imaju “čarobnu moć”, mada od njih ništa nije nepouzdanije, ako se koriste s predumišljajem.¹⁶¹ Nacionalne manjine su koristile prisustvo okupacione vojske za vlastite ciljeve, naročito Grci i Jermeni. U istočnoj Trakiji, jugozapadnoj Anadoliji, Ciliciji (Tašilu) i istočnim pokrajinama lokalna uprava i policijske snage bile su u rukama manjina. To je dodatno rezultiralo progonima i stradanjima muslimana.¹⁶²

kohezije i sukoba između aktera. Njegovu uspostavu prate sukobi. Definiše se kao dana raspodjela moći u svijetu. Postojanje geopolitičkog poretka nemoguće je bez određenog stepena gotovo opšteprihvaćenih pravila, djelovanja i institucija bez kojih poredak ne bi bio uspostavljen i ne bi mogao djelovati – prema: P. Kurečić, Novi svjetski geopolitički poredak: teorijske odrednice, *Hrvatski geografski glasnik*, br. 66/1, Zagreb 2004, 103-106.

158 M. Stepić, Geopolitika: od geografske i politikološke discipline do samostalne nauke, *Srpska politička misao*, br. 1, Beograd 2019, 76-77.

159 Nav. prema: J. L. Esposito, Islam i Zapad: sukob civilizacija?, *Beharistan*, br. 3-4, Sarajevo 2001, 121.

160 D. Rančić, *Istočno pitanje*, “NIN”, br. 2258, Beograd, 8. april 1994. Kopiju telegrama Pašić je prosljedio Mustafa Kemal-paši (Ataturku). Ovaj gest on je primio sa zahvalnošću.

161 M. Ekmečić, Apologija istorijske demografije, u: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Sarajevo 1990, 16.

162 J. Hammer, *Historija Turskog (Osmanskog) Carstva*, III, Zagreb 1979, 544-555; J. McCarthy, *Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims 1821-1922*, The Darwin Press, New Jersey 1996, 179-257.

Grčka vojska je polovinom maja 1919. zauzela Izmir. Bio je to uvod u grčko-turski sukob i rat za neovisnost Turske (tur. Milli Mücadele, Kurtuluş Savaşı), pod vođstvom Mustafe Kemala (Ataturka) koji se suprotstavio diktatima Mirovne konferencije u Sevru. Pred novoosnovanom Velikom nacionalnom skupštinom u Ankari govorio je 1921. da se “suverenitet i pravo na upravljanje državom ne stižu u akademskoj debati. Suverenitet se osvaja silom, snagom i nasiljem”. Grčko-turski rat je bio grčki pokušaj (“maloazijska tragedija” – “Mikrasiatiki Katastrofi”) revitaliziranja velikodržavne vizantijske politike. Sile Antante nisu slutile da će, s grčkom invazijom, doći, i mimo volje sultana, do “revolucije u Anadoliji” i stvaranja nove Turske.¹⁶³ U Ataturkovo vojsci je bilo dosta balkanskih muhadžira i njihovih potomaka. Među njima i Bošnjaka, neki su ostvarili i visoku vojnu karijeru.¹⁶⁴ Ataturk je stekao i povjerenje Kurda na istoku Anadolije. Turske snage su zadale teške udarce grčkoj vojsci kod Inona i Sakarije (1921). Italijani su pokušali da odvrte Grke od daljih borbi. Oni su na to odgovorili da će “nov ugovor pisati na ratištu grčki bajoneti”. Novi grčki porazi uslijedili su 1922. kod Asfon-Kara-hisara. Pobjede Mustafe Kemala donijele su mu popularnost širom muslimanskog svijeta. Ulazak turske vojske u Izmir u septembru 1922. popraćen je skupovima podrške u Palestini, Damasku, Tunisu, među muslimanima Indije, Jemena i Adis-Abebe.¹⁶⁵ Grčki projekat pod nazivom “Velika Ideja” (Μεγάλη Ιδέα) je “sagoreo u pepelu Smirne” (Izmira). Mada je turska vojska bilježila uspjehe, njeni bilteni pominjali su tek one manje, da bi prikriili lošu grčku situaciju na frontu i time onemogućili intervenciju evropskih sila, prije nego što grčka vojska bude poražena.¹⁶⁶

Nakon grčko-turskog rata, došlo je u Lozani 1923. do ugovora o međudržavnoj razmjeni stanovništva.¹⁶⁷ Tu su velike sile, grčka i turska vlada navele u prvom članu sporazuma princip preventivne razmjene stanovništva: “Od 1. maja 1923. doći će do obavezne razmjene turskih građana grčke pravoslavne vjere koji žive na teritoriji Turske, i grčkih građana islamske vjeroispovijesti koji žive na teritoriji Grčke. Ove osobe se neće vratiti da žive u Turskoj, odnosno Grčkoj bez odobrenja Turske, odnosno Grčke vlade”. Mnogi od onih koji su se trebali iseliti živjeli su “prosperitetno i zadovoljno, osjećali su se sigurnim i nisu imali želje da napuste svoje domove”. Neki grčki političari su navodili da “I grčko

163 Upor. Č. Popov, *Od Versaja do Danciga*, 174-176; M. Teodosijević, *Mustafa Kemal Ataturk u jugoslovenskoj javnosti*, Beograd 1998, 57-58; Ista, *Ataturk: laicizam i vera*, u: *Progonjeni islam*, Beograd 2013, 283-311; K. Beydilli, *Od Kučuk Kajnardže do propasti*, u: *Historija Osmanske države i civilizacije*, Sarajevo 2004, 154.

164 M. Pelesić, *Bošnjaci na svjetskim ratištima*, Sarajevo 1996, 75-76.

165 F. Giomi, *Udomljavanje kemalizma: sukobljeni muslimanski narativi o Turskoj u međuratnoj Jugoslaviji*, *Historijska traganja*, br. 18, Sarajevo 2019, 183.

166 M. Teodosijević, *Mustafa Kemal Ataturk u jugoslovenskoj javnosti*, 128.

167 Ugovorom u Lozani, jednim od međunarodnih sporazuma za reorganiziranje regiona, koji je 24. jula 1923. potpisalo 11 zemalja, ratificirana je razmjena dijela grčko-turskog stanovništva. U Lozani su određene kopnene i vodene granice između Grčke i Turske, kao i turske granice sa svim njenim susjednim zemljama.

i tursko stanovništvo o kojem se ovdje radi... protestuje protiv ove procedure... i izražavaju nezadovoljstvo svim sredstvima koja su im na raspolaganju”.¹⁶⁸ Dvije vlade složile su se s prisilnom verzijom ideje britanskog historičara i diplomate Kara (Edward H. Carr) o dobrovoljnoj “repatrijaciji”, isprobane u manjim razmjerama 1919. između Grčke i Bugarske.¹⁶⁹ U luke u Pireju i Solunu, na svim mogućim plovilima, pristizale su izbjeglice. Mnoge su povijale leđa pod teretom stvari ili vukući na rasklimatanim dvokolicama “ono što im je ostalo od života”.¹⁷⁰ Pridošlice iz osmanskih gradova gledali su sa visine na provincijalizam Grčke. Starosjedioci su ih, pak, podsmješljivo zvali “kršteni u jogurtu”.¹⁷¹ Broj deportiranih muslimana iz Grčke kreće se između 348.000 i 475.000. U njoj je, prije ove zamjene, bilo oko 650.000 muslimana (13% od 4.900.000 njenih stanovnika). Protjerano je i oko 12.000 *denmi*, pripadnika tajne jevrejsko-muslimanske sekte, koja je pod muslimanskim imenima i odjećom, postojala od XVII stoljeća u više gradova, naročito u Solunu. Iako su *denme* tvrdili da nisu Turci, grčka vlada je poricala njihov jevrejski identitet.¹⁷² Dalje konvencije između Turske i balkanskih država

168 Upor. D. Đorđević, *Migrations during the 1912-1913 Balkan Wars and World War One, u: Migrations in Balkan history, Beograd 1989, 122-123; Izbeglice – žrtve etničkog čišćenja*, Beograd 2004, 245. Jedan Grk, član komisije za izbjeglice, tada piše kako će rasna homogenost koja proistekne iz preraspodjele stanovništva na Balkanu, biti “faktor mira, eliminišući ono što se u prošlosti pokazalo kao stalni izvor napetosti” – prema: Ž. Rupnik, *Balkan u evropskom ogledalu*, “Republika”, br. 196, Beograd, 1-15. septembar 1998.

169 Na konferenciji u Lozani od sila Antante poništene su odredbe mira u Sevru. Lozanski ugovor je utvrdio preseljavanje 1,3 miliona Grka i pola miliona Turaka. Od toga su bili izuzeti muslimani Zapadne Trakije i pravoslavni Grci iz Istanbula i sa ostrva Gökçeada/İmvrros i Bozcaada/Tenedos. Ugovor se odnosio na Grke u Anadoliji i Trakiji, osim na stanovnike Istanbula prije 1918, te na Turke u Grčkoj, sem žitelja Zapadne Trakije, gdje je, prema turskim izvorima, od 191.699 stanovnika bilo 129.120 Turaka. Ovu golemu operaciju nadzirale su velike sile. S druge strane Egejskog mora „yari gavur“ bio je pežorativni epitet za muslimane pristigle iz Grčke. Pogrdni nazivi „tourkosporoi“ („sjeme Turaka“) i „yari gavur“ („polunevjernik“), upućeni razmijenjenom od strane domicilnog stanovništva, samo su jedna od prizmi kroz koje se mogu promatrati mikroefekti ove razmjene. Stanovništvo u obje države postalo je etnički relativno homogeno. Poplava izbjeglica helenizirala je i provinciju i luku Solun. Druge etničke zajednice - sefardski Jevreji, Albanci, Makedonci koji su govorili slavenski jezik - bile su brojčano nadjačane. Nacionalna država je stupila na mjesto Carstva – vidi: С. Киселиновски, *Егејскиот дел на Македонија (1913-1989)*, Скопје 1990, 28-29; H. Psomiades, *Eastern Question: Final Phase*, Pella 2000, 120; M. Mazower, *Mračni kontinent: evropsko dvadeseto stoljeće*, 69-70; H. Karčić, *Dva puta stranac*, “Oslobođenje”, Sarajevo, 27. novembar 2010, 37.

170 M. Gleni, *Balkan 1804-1999*, II, Beograd 2001, 91. “Grčka Makedonija” u kojoj su Grci prije 1914. činili manje od polovine stanovništva, postala je gotovo 95% grčka. Jevrejska *Salonica* (Solun) postala je grčki *Thessaloniki* naseljavanjem hiljada izbjeglica iz Male Azije. Turska anadolska obala, s druge strane, postala je skoro potpuno muslimanska. Izmir, prije poznat kao “nevjernički” zbog svojeg brojnog hrišćanskog stanovništva, izdigao se “iz pepela kao turska luka” – vidi: M. Mazower, *Balkan: kratka povijest*, 119, 128.

171 Opšir. M. Mazover, *Solun grad duhova: hrišćani, muslimani, jevreji 1430–1950*, Beograd 2018.

172 Tek je malom broju onih koji su se bavili uzgojem duhana dozvoljeno da ostanu. Kemalistička laicizacija Turske ubrzala je evoluciju *denmi*. Aktivno su učestvovali u obnovi zemlje i “nova Turska sigurno nije imala vatrenijih pristalica od njih” – vidi: O Zirojević, *Pitanje islamizacije Jevreja, Istorijski časopis*, knj. XLII-XLIII, Beograd 1995-1996, 60; Ista, *Dönme*, “Helsinška povelja”, br. 81-82, Beograd, mart-april 2005, 56-57.

(Bugarske, Rumunije, Jugoslavije) regulirale su emigraciju novih kontigenata muslimana. Turskoj su oni bili potrebni, posebno za naseljavanje krajeva koje su napustili Grci i Jermeni.¹⁷³ Smatra se da je “Istočno pitanje” okončano 1923. ugovorom u Lozani. Ono se, ipak, činilo nizu historičara, koji su težili da sagledaju njegovu složenost - “stvarno nesaznatljivim”.¹⁷⁴ Mentalitet ovog “pitanja” je, pak, nastavio da živi.¹⁷⁵

Lozanski ugovor je, pored niza ustupaka, bio za Tursku uspjeh, potvrdila se kao neovisna država (Türkiye Cumhuriyeti), nasljednica Osmanskog carstva. U brojnim knjigama u Turskoj se navodi da je “Veliki rat” za Turke završen tim ugovorom. Pojava Ataturka i reforme turskog društva, uz ukidanje sultanata i halifata, bili su historijski preokret.¹⁷⁶ Kemalisti su mnogo polagali na industrijalizaciju i ekonomsko osamostaljivanje zemlje. Turska je uređena po uzoru na nacionalne države Zapadne Evrope, posebno Francuske. Utemeljena je prema šest Ataturkovih temeljnih principa: republikanizam, nacionalizam, sekularizam, populizam, etatizam i reformizam. Halifat je označen kao jedan od krivaca za osmanski poraz u “Velikom ratu”. Ukinut je i pod britanskim pritiskom.¹⁷⁷ Vjera

173 A. Avdić, Opšti pogled na migraciona kretanja muslimanskog stanovništva na Balkanu od kraja XIX veka do zaključivanja jugoslovensko-turske konvencije (11. jula 1938. godine), *Novopazarški zbornik*, br. 9, Novi Pazar 1985, 158; E. Pezo, *Zwangsmigration in Friedenszeiten? Jugoslawische Migrationspolitik und die Auswanderung von Muslimen in die Türkei (1918 bis 1966)*, München 2013, 141-143. Ataturk je govorio da su muhadžiri turska “nacionalna uspomena na zemlje koje smo izgubili”. O Ataturku se među Bošnjacima se ipak malo znalo budući da je figurirao i kao “zaštitnik i vođa muslimana svijeta”. O njegovoj revoluciji, promjenama koje je donio turskom društvu, obični ljudi su još manje znali. Bez obzira na to, Ataturk se poštovao – vidi: Š. Filandra, Bošnjaci između kemalizma i panislamizma, *Odjek*, br. 1, Sarajevo 2007, 17-21. Za razliku od svjetovnih modernista, koji su podržavali Ataturkove reforme, tradicionalisti u Bosni i Hercegovini, posebno krug okupljen oko lista *Hikmet*, napadali su “kemalizam”, ocjenjujući ga kao najopasniji protivislamski pokret, ogranak ruskog boljševizma, ili, kako je to “upjesmio” Husein Šehić: “Nikad neće reformašu/Utihnuti ezan jasni/Svud se nosi Herceg-Bosnom/Vala, saruk i fes krasni” - prema: O. Zirojević, *Islam i reforme*, “Republika”, br. 486-489, Beograd, 1. oktobar-30. novembar 2010.

174 Č. Popov, Krugovi Ekmečićeve istorijske sinteze, *Letopis Matice srpske*, br. 4, Novi Sad 2008, 995.

175 S. Biserko, *Balkan: ograničenja nacionalnih ideologija*, “Helsinška povelja”, br. 177-178, Beograd, juli-avgust 2013, 4-5. Paradigma odnosa velesila i balkanskih hrišćanskih nacionalnih elita prema muslimanima zvana “Istočno pitanje” nadživjela je postojanje osmanske države i formalno zatvaranje tog pitanja u Lozani. Koristi se kao referentni okvir za razumijevanje historije muslimana Balkana u XX stoljeću – Vidi: F. Karčić, “Istočno pitanje”: paradigma za historiju muslimana Balkana u XX. vijeku, u: *Muslimani Balkana: “Istočno pitanje” u XX. vijeku*, Sarajevo 2014, 13.

176 Vidi prikaz: S. Bandžovića: *Istorija Osmanskog carstva*, priredio R. Mantran, Beograd 2002, *Beharistan*, br. 10-11, Sarajevo 2003, 222-236; Opšir. A. Mango, *Atatürk: biografija utemeljitelja moderne Turske*, Zagreb 2011.

177 A. Akgündüz - S. Öztürk, *Nepoznata osmanska država: kroz sedam stoljeća*, Sarajevo 2016, 472. General Ismet Ineni (Mustafa İsmet İnönü), Ataturkov saradnik, iznosi, prema ruskim navodima, da je “Армия халифа причинила Турции самые жестокие страдания... Мы никогда не забудем, что фетва халифа”, misleći na džihad fetvu iz 1914, “повергла нас в ужас мировой войны” - prema: A. A. Туровская, *Роль армии в политическом развитии Турецкой Республики и Исламской Республики Пакистан после Второй мировой войны. Сравнительный анализ*, Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Москва 2014, 25.

je odvojena od države. Islam više nije bio “državna vjera”, ostao je “vjera turskog naroda”.¹⁷⁸ Kemalistički nacionalizam nije bio osvajački, već okrenut snaženju solidarnosti i okupljanju unutar države i nacije (“mir kod kuće, mir u svijetu”). Proces turciziranja, pozapadnjačivanja i sekularizacije preoblikovao je jezik, historiju i politiku. “Jezička revolucija” (Dil Devrimi) započela je 1928. uvođenjem reforme pisma (Harf Devrimi). Latinično pismo je zamijenilo arapsko.¹⁷⁹ Osnovano je 1931. Društvo za proučavanje turske historije (Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti). Historija je reinterpetirana potiskivanjem njene arapske komponente, brisanjem čitavih blokova pamćenja.¹⁸⁰ Turska, svjesna iskustava osmanskog imperija, držala se načela nacionalne države. U visokom stepenu zasnovana je turska nacionalnu svijest zapadnog tipa.¹⁸¹

Historija jeste promjena u vremenu i prostoru, promjena prilika naseljavanja, kolektivnih identiteta, jezika i vjerske pripadnosti, granica itd.¹⁸² Tradicionalne historiografije funkcioniraju kao faktori oblikovanja nacionalnih i političkih ideologija. “Historičan svijet” je promjenljiv, za razliku od ideologija koje insistiraju na “vječnim suštinama”. Nacionalne države su najsnažnije utočište identiteta, najvažniji okvir za pisanje historije. Ideja da je ona ogledalo u kojem nacija može vidjeti kakva je, opstaje. Ogledalo nije prisiljeno da govori “istinu”. Svako ko ga drži u njemu vidi ono što je stvorio, tvrdeći da je njegova interpretacija jedina prava.¹⁸³ Periodi i događaji koje tumači “pobjednička” ili dominantnija strana, često generiraju naracije koje se nameću kao “vječite” ili “mega-istine”.¹⁸⁴

178 Upor. M. Šahinović Ekremov, *Turska - danas i sutra. Presjek kroz život jedne države*, Sarajevo 1939, 9; N. A. Kansu, *Narodna privreda u Turskoj*, u: *Knjiga o Balkanu*, I, Beograd 1936-1937, 332-333; M. Bejzat, *O Atatürkovom laicizmu i nacionalizmu*, “Vakat”, br. 5, Skoplje, maj 1994; *Posljednji otomanski general*, “NIN”, br. 2543, Beograd, 23. septembar 1999; A. Dost, *Komplikovana priča*, “Glas islama”, br. 42, Novi Pazar 2000.

179 S. Ristić Bojanić, *Pitanja pravopisa savremenog turskog jezika*, *Komunikacija i kultura online*, br. 6, Beograd 2015, 84; P. Anđelković, “Šest strela” *Mustafe Kemala*, “Vreme”, br. 1512-1513, Beograd, 26. decembar 2019.

180 Dž. Espozito, *Islamska pretnja: mit ili stvarnost*, Beograd 1994, 94.

181 D. Kicikis, *Osmanlijsko carstvo*, Beograd 1999, 120; Dž. Hakov, *Istorija savremene Turske*, Prizren 2011, 85-101. Mehmet Ali Kiličbay (Mehmet Ali Kılıçbay), turski politolog, konstatira da je savremena Turska više proizvod Balkana, nego Srednje Azije. U njoj žive i ljudi čiji su preci došli iz Srednje Azije, ali i oni prispjeli s Balkana, kojih je više. To je “neizbežan i neporeciv drugi oslonac evropske Turske” – cit. prema: D. Tanasković, *Neosmanizam: doktrina i spoljopolitička praksa*, Beograd 2010, 88.

182 H. Zundhausen, *Oslobođenje Kosova: kraj jedne “beskonačne” priče*, <http://www.nspm.rs/kosovo-i-metohija/oslobodjenje-kosova-kraj-jedne-beskonacne-price.html?alphabet=1#yvcComment2563>.

183 S. Berger, *Moć nacionalnih povijesti: pisanje nacionalne povijesti u Europi 19. i 20. stoljeća*, *Pro tempore*, br. 10-11, Zagreb 2016, 487.

184 Glavni izazov “mega-istine” je što se historijski momenti nerijetko definiraju bez angažiranja reflektivnog ili temeljnog istraživanja primarnih i sekundarnih izvora i višestrukih perspektiva historijskih događaja koji se ispituju – vidi: N. Marković Kazhe, *The Challenge of “Mega-Truths” and Collective Memory in Historical Research: the Congress of Berlin (1878) as a Case Study*, u: *Metodološki izazovi istorijske nauke*, Kosovska Mitrovica 2018, 236.

“Istina” je, pak, “nedohvatljiva čovjeku”, historičari joj se samo približavaju.¹⁸⁵ Historiografija ima ulogu u formiranju “slike svijeta” svakog pokoljenja. Komunikativnost nauke uveliko određuje njeno mjesto unutar društva u kome djeluje.¹⁸⁶ Bez kreativnog, stručnog dijaloga neistomišljenika i znanja, koje poziva na opreznost, nema vrijedonosnih sistema, niti iskoraka u šira uporedno-historijska istraživanja i kompariranja.

Zaključak

Evropa na početku XX stoljeća odlučno utiče na sudbinu “ostatka svijeta”, usmjerava djelatnost ostalih kontinenata, šireći u pogledu religije, političkih i društvenih odnosa vlastita shvaćanja i obrasce. Dramatični tokovi historije XIX i XX stoljeća na Balkanu ne mogu se svestranije sagledati odvojeni od šireg evropskog/svjetskog konteksta, geopolitičkog poretka, uticaja i posljedica interesnih logika velesila, modela deosmanizacije i balkanizacije. Osmansko carstvo se krajem XIX i početkom XX stoljeća nalazilo u teškom položaju, pritisnuto brojnim unutrašnjim problemima, izloženo spoljnim političkim pritiscima, uslovljavanjima i ratovima. Krize i osmanski vojni porazi u balkanskim ratovima (1912-1913) i “Velikom ratu” (1914-1918), uz procese deosmanizacije i fragmentiranje teritorija na kojima su živjeli i rast podjela, poremetili su samopouzdanje muslimana. Protjerivanja i masovni egzodusi čitavih populacija, posebno muslimana, doživjeli su vrhunac u balkanskim ratovima. Bošnjaci, kao i muslimani u ostatku “osmanske Evrope” našli su se u “Velikom ratu” u redovima više vojski. U jedinicama osmanske vojske borili su se i mnogi muslimani s Balkana, koji su kao muhadžiri pristizali u ranijim vremenima na ogromnu teritoriju Carstva. U tom ratu ono je doživjelo poraz. Na njegovim ostacima, nastala je, nakon grčko-osmanskog rata (1919-1922) nova, moderna i laička država Turska (1923), čijem su stvaranju doprinos dali i balkanski muhadžiri i njihovi potomci. Utemeljena je prema šest Ataturkovih temeljnih principa: republikanizam, nacionalizam, sekularizam, populizam, etatizam i reformizam. “Veliki rat” je ugrađen, nakon 1918, u rast poratnog međusobnog nepovjerenja, sporove oko državnih granica i nacionalnih manjina. Nastalo je razdoblje golemih društvenih, privrednih i političkih nestabilnosti, nemira u sjeni prijjetnji i nasilja.

¹⁸⁵ A. Mitrović, *Vreme destruktivnih: intervjui*, Čačak 1998, 137.

¹⁸⁶ M. Antolović, Magnum opus Čedomira Popova - istorija Evrope u ‘dugom 19. veku’, *Zbornik Matice srpske za istoriju*, br. 83, Novi Sad 2011, 180.

Summary

At the beginning of the 20th century, Europe decisively influenced the fate of the “rest of the world”, directing the activities of other continents, spreading its own understandings and patterns in terms of religion, political and social relations. The dramatic currents of the history of the 19th and 20th centuries in the Balkans cannot be more comprehensively seen apart from the wider European / world context, geopolitical order, influence and consequences of the interesting logics of superpowers, models of de-Ottomanization and Balkanization. At the end of the 19th and the beginning of the 20th century, the Ottoman Empire was in a difficult position, pressured by numerous internal problems, exposed to external political pressures, conditions and wars. Crises and Ottoman military defeats in the Balkan Wars (1912-1913) and the “Great War” (1914-1918), along with the processes of de-Ottomanization and fragmentation of the territories in which they lived and the growth of divisions, disrupted the self-confidence of Muslims. Expulsions and mass exoduses of entire populations, especially Muslims, culminated in the Balkan wars. Bosniaks, as well as Muslims in the rest of “Ottoman Europe”, found themselves in the ranks of several armies in the “Great War”. Many Muslims from the Balkans, who arrived in the vast territory of the Empire in earlier times as refugees, also fought in the units of the Ottoman army. In that war it was defeated. On its remains, after the Greco-Ottoman war (1919-1922), a new, modern and secular state of Turkey (1923) was created, to the creation of which both the Balkan refugees and their descendants contributed. It is based on Atatürk’s six basic principles: republicanism, nationalism, secularism, populism, statism and reformism. The “Great War” was embedded, after 1918, in the growth of post-war mutual mistrust, disputes over state borders and national minorities. There was a period of enormous social, economic and political instability, unrest in the shadow of threats and violence.